

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים ותשעה, חוברת ראשונה ושנייה
אדר התשע"ז

ירושלים התשע"ז

תוכן העניינים

	מאמרים	
מנחם קיסטר	"כי העשק יהולל חכם": בין טקסט ללשון בספרות חז"ל	
7	ובמקרא	
	אליצור א' בר-אשר	
	סיגל	
44	אַיִן מִישׁ: הערות על היווצרותן של מילות שלילה בשפות השמיות	
	משה פלורנטיין	
	איך נפלו גִּבְרִיָּהּ ויקומו גִּבְרִיּוֹ תחתיהם: מעמד הה"א בין תנועות, כינויי הגוף של הנסתר והנסתרת וכיווצי הדיפתונגים בעברית	
64	מרדכי מישור	
83	יו"ד כפולה אם קריאה לצידי בכתבי יד לספרות העתיקה "כי משמש בארבע לשונות": מימרת ריש לקיש ו"מסורת הפסוקים" בפרשנות ימי הביניים	
96	יהונתן יעקבס	
112	שיין-ג'י פֶּרְנַג	
145	שימושי המילית "כען" בתרגומי ארץ ישראל	
180	ורד סידון	
184	משקל פֶּעוּל: עבר והווה	
	אברהם הולץ	
	התי"ו הקמוצה המתעתעת	
	עוזי אורנן	
	התעתיק הלטיני הנאות לעברית	
	מן העבודה במילון ההיסטורי	
	אמיר געש	
198	כיצד בונים "דבור חדש"? עיון בפרק מתוך החיבור הדקדוקי הקראי "מאור עין"	
	ביקורות	
	מאיה פרוכטמן	
210	"כל ימי גדלתי בין החכמים ולא מצאתי לגוף טוב אלא שתיקה"	
	תקצירים באנגלית	

שימושי המילית "כען" בתרגומי ארץ ישראל

א. מבוא

המילית כֶּעֶן לא זכתה לתשומת לב מיוחדת בספרות המחקר. מקובל לראותה כצירוף של כ + עֶן ('עת'), דהיינו 'כעת', עתה'. מילה עתיקה זו רווחת בארמית הממלכתית ומזדמנת בארמית המקרא.¹ אולם עם הזמן פוחת והולך שימושה, ובתקופת חז"ל היא מוכרת לנו כמעט אך ורק מהלשון הספרותית של התרגומים הארמיים: אונקלוס לתורה ויונתן לנביאים, ותרגומי ארץ ישראל (תרגומי א"י), שהם עיקר ענייננו במאמר זה. על פי מקורותינו נדמה כי המילה לא שימשה עוד בלשון הדיבור בימי האמוראים.² רוב החוקרים ראו בכען מילית זמן ('עתה') בכל ניבי הארמית, בהם לשון תרגומי א"י.³ חלקם ייחסו לה שימושים נוספים, כגון מילית בקשה או חיזוק, אבל כתבו על כך רק הערות קצרות ולא תיאור מפורט.⁴ לאחר עיונים מקיפים ומעמיקים במקורות תרגומי א"י הגעתי למסקנה כי התיבה כען איננה משמשת מילית זמן בניב זה וכי יש

1. ראה קימרון, עמ' 82, 144. בדבר גיזרון ושימושן של המילים כֶּעֶת וּכְעָנָת, עיין במאמרו של בראשור סיגל, שמציע כי מקורן בשורש כע"ן (שמשמעו 'קידה', 'ציות'), ומצד הגיזרון אין הן קשורות למילה כען (עמ' 213 ואילך).
2. אין המילה כען מתועדת כלל ועיקר בשני התלמודים. אשר למדרשים, אם נוציא ציטוטי מקרא, היא נקריית רק פעמים אחדות בכמה חיבורים מאוחרים, דוגמת שיר השירים רבה (1x), מדרש אבא גוריון (1x), מדרש תנחומא (1x). בפיוטים אין לה זכר. לא זו אף זו, המילה נעדרת גם מכל ניבי הארמית האחרים בני התקופה, כגון ארמית שומרונית וארמית נוצרית.
3. כך בכל המילונים לארמית, בהם המילון לארמית יהודית של ארץ ישראל מאת סוקולוף ומילון CAL. וכן בספרי הדקדוק של דלמן (עמ' 397), גולומב (עמ' 40) ופסברג (דקדוק, סעיפים 29a, 158b), וכמו כן במאמרו של בראשור סיגל (עמ' 203). דומה שהחוקר היחיד שהביע דעה אחרת היה בלאו, שטען כי המילית כען במקרא הנה לשון בקשה (בלאו, עמ' 188–189).
4. גולומב נתן שתי הגדרות לכען בתרגום נאופיטי: 'עכשיו' ר'בבקה' (שם). גם במילון CAL צוין, כהגדרה השנייה לכען, כי היא תרגום מילית הבקשה נא. טל הגדירה "מלת חיזוק" בארבעה מקומות, אך בשניים מהם כען היא פשוט תרגום של נא (ראה טל, לשון, עמ' 51). קליין העניק לכען ארבע הגדרות בגלוסר שלו: 'עכשיו', 'בבקשה', 'הנה' ו'מילית חיזוק' (ראה קליין, קטעי גניזה, ב, עמ' 114), אולם הגדרות אלו לא תמיד באו לידי ביטוי בתרגומיו לאנגלית (דוגמאות אחדות יובאו במאמר זה). פרי כתב שיש לה "תפקיד מודלי", אבל לא פירש ולא דייק (ראה פרי, עמ' 100). פסברג ציין כי כען באה פעמיים לעומת העתיד המוארך והציזוי המוארך, אך לא האריך (פסברג, סוגיות, עמ' 54–55). סוקולוף הגדיר את כען "enclitic particle", היינו מילית המחוברת למילה שלפניה, לעתים בלא מקבילה במקרא, לעתים כתרגום למילה נא. כך

לה שימושים רבים ומגוונים. מטרת המאמר הזה היא לתאר באופן שיטתי ומדויק את כל שימושי המילית **כען** בתרגומי א"י ולנסות להסביר את מקורם. למיטב ידיעתי, על חלק מהשימושים הללו טרם עמדו החוקרים הקודמים.

ב. הקורפוס

ראשית אגדיר את הטקסטים ששימשו בסיס למחקר. לקמן רשימת כתבי היד וקיצוריהם:⁵

קטעים מגניזת קהיר	כתבי יד מאירופה
A = כ"י A מן הגניזה (קדום מאוד)	FTP = תרגום הקטעים, כ"י פריז 110 (המאה
B = כ"י B מן הגניזה (סביב שנת 1000 לספירה)	החמש-עשרה)
C = כ"י C מן הגניזה (סביב שנת 1000 לספירה)	FTV = תרגום הקטעים, כ"י ותיקן 440 (המאה
D = כ"י D מן הגניזה (סביב שנת 1000 לספירה)	השלוש-עשרה)
E = כ"י E מן הגניזה (קדום)	ת"נ = גוף הטקסט של כ"י נאופיטי, תרגום
F = כ"י F מן הגניזה (קדום/בינוני)	א"י שלם לתורה, המכונה "תרגום נאופיטי"
H = כ"י H מן הגניזה (בינוני)	(סביב שנת 1500 לספירה)
Y = כ"י Y מן הגניזה (קדום?)	ת"נ = נוסח אחר בכ"י נאופיטי, הרשום בין
Z = כ"י Z מן הגניזה (בינוני)	השיטין או בשוליים, ומופיע באתר CAL
AA = כ"י AA מן הגניזה (קדום)	בתוך הטקסט של תרגום נאופיטי עם הסימן
DD = כ"י DD מן הגניזה (קדום)	#2#. לעתים קרובות מדובר בהבדל של
FF = כ"י FF מן הגניזה (בינוני)	מילה או שתיים מגוף הטקסט.
	שולי ת"נ = נוסח אחר בשולי כ"י נאופיטי,
	המופיע באתר CAL תחת הכותרת
	TNeofMarginalia

אלה המקורות העיקריים לתרגומי א"י. אפשר לחלקם לכמה סוגים:⁶

- א. תרגומים רצופים למקרא: A, B, C, D, E, Z ות"נ.
- ב. תרגומים לצורכי פולחן, לקריאה בחגים: AA, Y, F.
- ג. תרגומי קטעים, היינו תרגומים של פסוקים נבחרים, ולעתים רק חצאי פסוקים או מילים בודדות: כתבי היד H ו-DD מן הגניזה, ו-FTP, FTV מאדמת אירופה.⁷

נמנע סוקולוף מלשוות למילית **כען** שום משמעות, מלבד 'עכשיו' שבהגדרה השנייה (ראה סוקולוף, מילון, עמ' 266).

5. "קדום מאוד" = המאה השמינית/תשיעית או אף קדום יותר; "קדום" = המאה התשיעית עד אמצע המאה האחת עשרה; "בינוני" = מאמצע המאה האחת עשרה עד חלקה האחרון של המאה הארבע עשרה. סימני כתבי היד מן הגניזה הקהירית הם על פי מהדורת קליין (קליין, קטעי גניזה), ותיארוכם הוא על פי מחקרו של פרופ' מלאכי בית-אריה, כרשום במהדורת קליין (קטעי גניזה, א, עמ' xxxvii).

6. לפרטים ראה קליין, קטעי גניזה, א, עמ' xxvii-xxii.

7. ראה קליין, קטעים חדשים, עמ' 111-112; קליין, תרגומי הקטעים, עמ' 12-30.

ד. תוספתות של דברי אגדה ומדרש: FF. תוספתות אלו עברו עיבוד לשוני שביקש להתאים את לשונן ללשון תרגום אונקלוס (=ת"א), אך עדיין נשארו בהן סימנים של לשונן הארץ-ישראלית המקורית.⁸

התרגומים משלושת הסוגים הראשונים קרובים מבחינת תוכנם, ומסתבר כי נתחברו במקורם בניב אחד – בארמית ספרותית של יהודי ארץ ישראל.⁹ ברם, היות שמעתיקים מאוחרים לא היו בקיאים בניב זה הם החליפו לעתים, ביוצרים, ובלא יודעים, את הלשון המקורית בלשונות אחרות השגורות בפהם, דהיינו לשון ת"א, לשון התלמוד הבבלי או לשון המקרא. כך אירע כמעט לכל כתבי היד של תרגומי א"י, במידות שונות. למשל, כ"י נאופיטי הוא כתב היד היחיד בידינו המשמר תרגום ארץ-ישראלי שלם לתורה, אך לצערנו כתב יד מאוחר זה משופע שיבושים.¹⁰ בשולי התרגום ובין השיטין נמצאים תיקונים או נוסחים אחרים.¹¹ אשר לתרגומי הקטעים, FTP מושפע מאוד מלשון ת"א,¹² FTV מושפע פחות.¹³ כידוע קטעי הגניזה הקדומים הם העדויות הטובות ביותר ללשון תרגומי א"י, אולם אף הם אינם חפים לגמרי משיבושים ומהשפעת ת"א. כיוון שכתבי יד אלו נשתמרו באופן חלקי ביותר, לעתים תכופות אין לנו אלא להיעזר בכתבי היד המאוחרים מאירופה. כפי שנראה, אמנם נוסחיהם סבלו רבות מהשפעת המעתיקים, ואין הם מהימנים דיים, אך נמצאו בהם לא מעט נוסחים טובים ולעתים רחוקות אף עדיפים מהעדויות מן הגניזה. לפיכך יש להניח לשכל הישר להדריכנו בכל מקרה ומקרה.¹⁴

8. ראה קליין, קטעי גניזה, א, עמ' xxvi–xxvii. יש עוד הרבה קטעי גניזה מסוג זה, אך לא השתמשתי בהם במחקר זה בשל לשונם המעובדת והמעורבת, הקרובה ללשון תרגום אונקלוס. הבאתי דוגמה אחת בלבד ששייכת לענייננו.

9. באתר CAL מגדירים אותה כ"ארמית תרגומית ארץ-ישראלית" (PTA = Palestinian Targumic Aramaic). לדעת יהלום וסוקולוף לשון התרגום שייכת לרובד ספרותי גבוה, ואילו לשון התלמוד עממית יותר. ברובד הבינוני נמצאים המדרשים והשירה (ראה יהלום וסוקולוף, עמ' 56). אשר לזמנו של הניב, טל סבור כי ארמית תרגומית זו שייכת לרובד שבין ארמית קומראן לבין ארמית התלמוד והמדרשים (ראה טל, רבדים; טל, בירורים; טל, המקור). קוק שיער כי תרגומי א"י נתחברו במאה השנייה או השלישית לספירה, על פי שיקולים לשוניים (ראה קוק, המיוחס ליונתן, עמ' 29).

10. ראה קוק, המיוחס ליונתן, עמ' 17–18; טל, נאופיטי, עמ' 31–43.

11. החוקרים סבורים כי אלו מעשי ידיהם של עשרה סופרים או יותר (ראה מקנאמארה, עמ' 149). במקרים רבים נוסח השוליים תואם את הנוסחים שבקטעי הגניזה או בתרגומי הקטעים, כפי שנראה בהמשך (וראה פסברג, דקדוק, עמ' 3, 10 הערה 40). אך ישנן גם דוגמאות הפוכות, כגון דוגמה 108 במאמר זה, ואולי גם דוגמאות 99 ו-101. ויש נוסחים מאוחרים בשולי ת"נ השייכים למסורתם של תרגומים מאוחרים (ראה להלן הערה 35; קאופמן ומאורי, עמ' 71 הערה 1).

12. ראה קאופמן ומאורי, עמ' 16–17, 23.

13. ראה קוק, המיוחס ליונתן, עמ' 15.

14. בדוגמאות שלהלן, העתקתי בדרך כלל את נוסח התרגומים מאתר CAL, אך לעתים תכופות בדקתי את המהדורות המודפסות (ראה את הביבליוגרפיה בסוף), כולל הצילומים של קטעי הגניזה במהדורת קליין, וכן את הצילום הצבעוני הברור של כ"י נאופיטי במרשתת. אם המובאה

התרגום המיוחס ליונתן על התורה (=תמ"), המכונה גם "תרגום ירושלמי א",¹⁵ הוא תרגום מאוחר (מהתקופה המוסלמית), ולשונו מוגדרת במחקר "ארמית יהודית ספרותית מאוחרת".¹⁶ ברם, הואיל ותרגומי א"י משמשים מקור חשוב לתמ", לעתים קרובות גם הנוסח בתמ"י מסייע לנו בהבנת המקור הארץ-ישראלי.

ג. שימושי "כען" בתרגומי ארץ ישראל

1. תרגום רגיל של המילית "נא"

כען היא המקבילה המדויקת של המילית נא במקרא, והיא משמשת כתרגומה הרגיל בתרגומי א"י. למשל:

1. אם נא מצאתי חן בעיניך שים נא ידך תחת ירכי (בר' מז 29) / אן כען אשכחית חן וחסד קדמך שוי כען ידך תחת קיימי (D).
2. הנה נא לי שתי כנות [...] אוציאה נא אתהן (שם יט 8) / הא כען לי תרתין בנן [...] אפיק כען יתהון (ת"נ).

יוצאים מן הכלל תרגום הביטוי "אל נא" ועוד מקרים של הפצרה ותחנונים שבהם מוצאים בבעו במקום כען (ראה סעיף 2.1 להלן). גם בת"א משמשת כען כתרגום קבוע למילית נא, למעט מקרים בודדים של הפצרה, שבהם מזדמנת המילה בבעו.¹⁷ ואולם ישנו הבדל גדול בין ת"א לבין תרגומי א"י: בת"א כען היא גם תרגום תמידי למילה עתה, ואילו בתרגומי א"י המקבילה לעתה הריהי כדון (או כדו):

3. ועתה שא נא כלִיך (בר' כז 3) / וכען סב כען זינך (ת"א); וכדון סב כען מני זינך (ת"נ); וכדו טול כען... (ת"נ²).
4. ועתה ישובו נא עבדיך בארץ גשן (שם מז 4) / וכען יתבון כען עבדך בארעא דגושן (ת"א); וכדון ישרון-כען עבדיך בארעא דגושן (D); וכדו בת"נ²).

1.1 מילית הזמן להבעת 'עתה' בארמית א"י: כדון (כדו)

המילה כדון (או כדו) רווחת בתלמוד הירושלמי, במדרשים, בתרגומי א"י ובפיוטים, והיא שימשה (בצורת כדו) גם בארמית שומרונית ובארמית נוצרית.¹⁸ כדון היא מילית הזמן הרגילה, וכנראה היחידה, להבעת 'עכשיו' בארמית של ארץ ישראל בימי האמוראים. כאמור, המילה הקדומה כען מתועדת בתקופת חז"ל כמעט רק

מסומנת "ת"נ²", משמע שיש בה יסודות (אולי מילה או שתיים) ממה שרשום בין השיטין או בשוליים: תיקונים או נוסח אחר.

15. ראה דלמן, עמ' 27–28; קומלוש, עמ' 19–20.
16. ראה קוק, המיוחס ליונתן; קאופמן, המיוחס ליונתן.
17. ראה פוזן, עמ' 168–174.
18. ראה סוקולוף, מילון, עמ' 251; טל, לשון, עמ' 51.

מהתרגומים. בתרגום אונקלוס ובתרגום יונתן לנביאים (=ת"י), היא עדיין שימשה מילית הזמן הבלעדית או העיקרית לתרגום **עתה**, ואילו המילה **כדון** נעדרת לחלוטין מן ת"א ונקרית לעתים רחוקות בלבד בת"י. ברם, המצב הפוך בתרגומי א"י: אליבא דכולי עלמא **כדון** היא המילה הסטנדרטית כאן להוראת 'עתה'. השאלה היא אם גם **כען** שימשה כמילית זמן בניב זה.

התשובה לשאלה זו צריכה להתבסס על העדויות המהימנות יחסית ללשון תרגומי א"י, דהיינו קטעי הגניזה הקדומים. בקטעים אלו המילה **עתה** מתורגמת תמיד **כדון**.¹⁹ מכל היקרויות המילית **כען** מצאתי שלוש בלבד שבהן חייבים לפרש אותה כמילית זמן: א. **"ועד-כען לא-הווא אתניח מן צערה דכפ-ירכה"** (בתוספת מדרשית לבראשית לה 9, C). התרגום **"ועד כען לא"** (=ועוד לא) נמצא גם ב-FTP, כתב יד המושפע מאוד מת"א. הקטע חסר ב-FTV, ת"נ ושולי ת"נ.

ב. **"עד-כען-הוא בחיין"** (תרגום ל"עודנו חי" ובר' מג 28, ID).²⁰ אבל בפסוק הקודם גורס כ"י E: **"הא עד כדון הוא בחיין"** (=העודנו חי). וכן נמצא **"עד כדון"** בשני הפסוקים בת"נ.²¹

ג. **"עד-כען את בחיין"** (תרגום ל"עודך חי" ושם 30, ID). אך **"עד כדון"** בת"נ וב-FTP.

מדובר בביטוי אחד בלבד, **"עד כען"**, שנקרה בכתב יד אחד (לדעת פסברג).²¹ אולם באותו כתב יד מצאתי **"ועד כדון"** כנגד **"ועד עתה"** (בר' 34, D ות"נ), ו**"עד כדון"** תמורת **"עד כה"** (שם' ז 16, D ות"נ). מלבד זאת מזדמן הביטוי **"עד כדון"** לתרגום **עוד או עודנו שלוש פעמים** ב-E (בר' 7, 9; שם מג 27).

נראה אפוא כי שלוש ההיקרויות של **"עד כען"** באותו כתב יד הן בחזקת שיבוש, ויש בהן משום עדויות להשפעת לשון המקרא ולשון ת"א ות"י על המעתיקים, שהכירו היטב את המקורות הללו. הביטוי **"עד כען"** מופיע במקרא (עז' ה 16) ומזדמן 26 פעמים בת"א ו-34 פעמים בת"י,²² ולכן השפעתו על תרגומי א"י מובנת מאליה.²³ העובדה שביטוי שגור זה חדר לקטעי הגניזה רק שלוש פעמים (לכתב יד אחד) מעידה דווקא על איכותם הכללית.²⁴

אם כן אני מציע כי המילה **כען** לא שימשה בתרגומי א"י כמילית זמן בהוראת 'עתה', שהרי להוראה זו כבר קיימת מילה אחרת מן החיים: **כדון**.²⁵ ברם, המילית

19. בת"נ נמצאת שלוש פעמים **כען** כתרגום למילה **עתה**, אך קרוב לוודאי שמדובר בשיבושים (השפעת המקרא ות"א), וכבר העיר על כך טל (לשון, עמ' 51 הערה 105).

20. לדעת פסברג זהו המשך כ"י C של קאלה וקליין, והוא מכנהו Cd בספרו. ראה פסברג, דקדוק, עמ' 15.

21. ראה את ההערה הקודמת.

22. לפי CAL.

23. הוא נקרה 14 פעמים בת"נ.

24. עוד אפשר שהדמיון הגרפי בין **כדון** ל**כען** תרם לשיבושים.

25. מה שאין כן בת"א, שאין בלשונו המילית **כדון**, והוא נזקק למילית **כען** בהוראת 'עתה'.

הקלאסית **כען** הייתה ידועה למתורגמנים מארמית המקרא, ואף כי בימיהם כבר לא הייתה בשימוש חי היה אפשר בהחלט לנצל אותה בתרגומים. ואכן מתורגמני ארץ ישראל עשו בה שימוש רב מאוד, בראש ובראשונה לתרגום המילית נא, אך גם בהקשרים רבים שאין בהם נא במקרא. שימושים אלו הם עיקר ענייננו כאן.

2. מילית בקשה או נימוס

כשם שהתיבה נא משמשת בדרך כלל במקרא מילית בקשה או נימוס,²⁶ כך תפקיד המילית **כען** במקומות רבים, אף ללא ציון נא במקרא. למשל:

5. וַיְהִי בְּנִסְעֵ הָאָרֶץ וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה קוּמָה ה' [...] וּבִנְחָה יֹאמֶר שׁוּבָה ה' (במ' י 35–36) / הוּה מֹשֶׁה קֹאִים יִדּוּי בִצְלוּ וְאִמֵּר קוּם **כען** מִימְרָא דֵה' בְּתִקּוּף חִילָךְ [...] הוּה מֹשֶׁה זִקִּיף יִדּוּי בִצְלוּ וְאִמֵּר חֲזוּר **כען** מִימְרָא דֵה' מִן תִּקּוּף רֹגוּזָךְ וְתוּכַּ עֲלֵן בִּרְחֻמְךָ טִבִּיא (FTV; **כען** גַּם בִּ-FTP וּבְשׁוּלֵי ת"נ, וּבִפְסוּק 36 בִּת"נ).²⁷

ברור ש**כען** באה בשני הפסוקים כאן להבעת בקשה ותחנונים, כנגד הציוויים המוארכים במקרא. וכן הוא בדוגמה הבאה, שבה **כען** או **כבעו** באות תמורת ציווי מוארך בתפילה:

6. הַשְׁקִיפָה מִמַּעוֹן קִדְשֶׁךָ מִן הַשָּׁמַיִם וּבִרְךָ אֶת עַמְּךָ (דב' כו 15) / אֲדִיק **כען** בִּרְחֻמִּיךָ טִבִּיָּה מִן מְדוּר אִיקֶר שְׁכִינְתְּךָ מִן שְׁמַיָּא וּבִרְךָ יֵת עַמְךָ (ת"נ; בִּת"נ)²⁸ וּבִ-FTV: **כבעו** בִּמְקוֹם **כען**; אֵךְ אִין **כען** וְאִין **כבעו** בִּ-AA).

מדוגמאות כאלו אנו למדים שבארץ ישראל בעת העתיקה היו מתרגמים שפירשו את הציווי המוארך כלשון בקשה ותחינה.²⁸ גם בדוגמאות 7 ו-8 נראה כי המילית **כען** באה לרכך את הציוויים:

7. וַיֹּאמֶר הַשִּׁבְעָה לִי (בר' מז 31) / וַיֹּאמֶר קָיִים לִי **כען** בְּשִׁבְעָא (D; **כען** גַּם בִּ-Z, אֵךְ חֲסֵרָה בִּת"נ).

8. מְכַרְהָ כְּיוֹם אֶת בְּכֻרְתָּךְ לִי (שם כה 31) / זִכֵּן **כען** יֵת בְּכוּרוֹתְךָ לִי (ת"נ; כְּנֵרָה נִשְׁמַט תִּרְגוּם הַמִּילָה כְּיוֹם).²⁹

קשה לקבוע מה תפקיד המילית **כען** בדוגמה 9 (מילית ריכוך ונימוס או מילית הצבעה המעוררת את תשומת לבו של השומע), אך בדבר מקורה אין שום ספק – ברי כי היא באה תמורת הסיומת ה־ה של הציווי המוארך:

9. קוּם בְּלֶק וְשִׁמְעֵ הָאֲזִינָה עֲדִי בְּנֹ צִפּוֹר (במ' כג 18) / קוּם בִּלְק וְשִׁמְעֵ אֲצֵת **כען** לְמִלִּי בְּרָה דְּצִפּוֹר (ת"נ).

26. בנושא זה יש ספרות ענפה. ראה את המחקרים האחרונים של כריסטיאנסן; דאלר, עמ' 53–57, 97–114, 115.

27. בפסוק 35 גורס ת"נ: "והוה משה מצלי ואמר קום **כבעו** ייי".

28. וראה דאלר, עמ' 63–74.

29. בפסוק 33 של אותו תרגום מתורגמת המילה כיום "כיומא הדין".

כען יכולה לבוא גם אחרי ציווי רגיל לשם ריכוך ונימוס:

10. שְׁמַע ה' קוֹל יְהוּדָה (דב' לג 7) / שְׁמַע כֶּעַן מִמְרִיה דִּי בְּקַל צְלוּתִיה דִּיהוּדָה (DD; אין כֶּעַן בת"נ וב-FTV).
11. שׁוּב מִחֶרֶן אֶפְּרָה (שם' לב 12) / חֲזוֹר כֶּעַן מִן תִּקְף רׁוּגוֹךְ (ת"נ).
12. הֶעֱתִירוּ אֶל ה' (שם ט 28) / צִלּוֹן כֶּעַן קִדְּם יִי (ת"נ₂; אין כֶּעַן ב-D), וכן בבמדבר כא 7.
13. שִׁים יְמִינְךָ עַל רֹאשׁוֹ (בר' מח 18) / שׁוּי כֶּעַן יְמִינְךָ עַל רִישִׁיה (ת"נ₂).
14. הָשִׁב יְדֶךָ אֶל חִיקֶךָ (שם' ד 7) / חֲזוֹר כֶּעַן יִדְךָ (A; כֶּעַן גם בת"נ).³⁰
15. עֲמַדוּ וְאַשְׁמְעוּ מַה יִּצְוֶה ה' לָכֶם (במ' ט 8) / קוֹמוּ כֶּעַן וְאַשְׁמַע יִתְכוֹן מַה דַּתְקִן מִן קִדְּם יִי מַעֲבֵד לְכוֹן (ת"נ).
16. שְׁלַחְנִי וְאַלְכֶּה אֶל מְקוֹמִי (בר' ל 25) / שְׁלַח יְתִי כֶּעַן וְאִזִּיל לְאַתְרִי (ת"נ).³¹

לעתים ננקטת כֶּעַן לאחר פועל בעתיד להבעת בקשה ותחינה:

17. אֶעֱבְרָה בְּאַרְצֶךָ (במ' כא 22) / אֶעֱבֹר כֶּעַן בְּאַרְעֶךָ (FTP, ת"נ; ראה גם דב' ב 27). כֶּעַן כנגד עתיד מוארך.
18. אֶעֱבְרָה נָא וְאַרְאֶה אֶת הָאָרֶץ הַטּוֹבָה (דב' ג 25) / אֶעֱבֹר כֶּעַן בִּבְעוֹ וְאַחֲמִי יִתְּ אֶרְעָא טַבְתָּה (ת"נ).

זהו תרגום חריג. אם הנוסח נכון (בשולי ת"נ רשום נוסח אחר ללא בבעו, כצפוי), הרי ביקש המתרגם (או סופר אחד) לשוות נימה חזקה במיוחד לתחנוניו של משה טרם מותו. הוא כתב כֶּעַן כנגד הסיימת הַ, ובבעו – כנגד נָא (שלא כדרך התרגום), וכך הסמיך שתי מילות בקשה זו לזו להטעים את ההפצרה.

19. יָקָם אָבִי וְיֵאֱכָל מִצֵּיד בְּנֹוֹ (בר' כז 31) / יָקוּם כֶּעַן אַבָּא וְיֵאֱכָל מִן צֵידִידָה דְּבִרָה (ת"נ₂).

הצורה יָקָם משונה, שכן לא מצינו את צורת העתיד יָקוּם בכתיב חסר אלא כאן, והכתיב מעיד על צורת עתיד מקוצר. תוספת המילית כֶּעַן בתרגום מביעה כבוד, נימוס או בקשה, ואפשר שהיא מכוונת לעתיד מקוצר: יָקָם.

20. [אִם נָא מְצַאֲתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ שִׁים נָא יְדֶךָ תַּחַת יְרֵכִי] וְעֲשִׂיתָ עִמָּדִי חֶסֶד וְאַמֶּת אֶל

30. אך נראה שהשפיע הפסוק הקודם: "הִבָּא נָא יְדֶךָ בְּחִיקֶךָ".

31. ב-E מקומה של כֶּעַן שונה: "שְׁלַח יְתִי וְאִזִּל כֶּעַן לְאַתְרִי". לכאורה כֶּעַן באה כאן כנגד עתיד מוארך (אַלְכֶּה), אולם משני טעמים נראה כי לפנינו מקרה נדיר שבו גרסת ת"נ עדיפה מגרסת E: (א) כֶּעַן מופיעה כמעט תמיד אחרי הפועל הראשון במשפט, ובדרך כלל איננה מזדמנת בהמשך; (ב) העתיד המוארך ואלכה, הבא אחרי ציווי, מביע תכלית (=כדי שאלך). וראה להלן סעיפים 3.1 ו-3.3.

נָא תִּקְבְּרֵנִי בְּמִצְרִים (בר' מז 29) / אֲנִי כָּעֵן אֲשַׁכְּחִית חַן וְחֶסֶד קִדְמְךָ שׁוּי כָּעֵן
יָדְךָ תַּחַת קִימִי! וְתַעֲבֹד כָּעֵן עִמִּי חֶסֶד וְקִשִּׁיט לֹא כָּבְעוּ תִּקְבְּרוּ יְתִי בְּמִצְרִים
(D); כָּעֵן בָּאָה אַחֲרַי וְתַעֲבֹד גַּם ב־Z, אֵךְ חִסְרָה בַּת־נ; כְּדוֹן בָּאָה אַחֲרַי וְתַעֲבֹד
בַּת־מ"י).

הופעת המילית **כען** אחרי **ותעבד** מפתיעה קמעא מכיוון שברצף של פעלים אנו מוצאים בדרך כלל רק **כען** אחת סמוכה לפועל הראשון, אלא אם כן יש במקרא נא המצריכה את התרגום **כען** (דוגמאות רבות לכלל זה נראה בסעיף 3). בפסוק זה לא היינו מצפים למילית **כען** אחר הפועל **ותעבד** משום שהיא כבר באה לפנינו פעמיים (שתייהן תמורת נא), ובכל זאת **כען** מזדמנת בפעם השלישית בשני כתבי יד מן הגניזה, ואף כדון בתמ"י,³² ואם כן אין לפקפק במקוריות המילית. אפשר שהמתרגם חש כאן נימה חזקה במיוחד של תחינה (בדומה לדוגמה 18), ואפשר שהוא מושפע מפסוק דומה: "וְעֲשִׂיתָ נָא עִמָּדִי חֶסֶד" (שם מ 14). עוד ייתכן כי לפנינו עמד נוסח עברי ובו נא, כנוסח החומש השומרוני לפסוק זה.

21. יְקוֹמוּ וְיַעֲזְרוּכֶם יְהִי עֲלֵיכֶם סִתְרָה (דב' לב 38) / וְיִקְוֹמוּ כָּעֵן וְיַסְעִדוּן יִתְכּוֹן
יהווי מגן (DD); יקום **כען** ויפרוק יתהון ויהוון עליהון (FTV).

כען גם ב־FTP ות"נ, ואף בת"א, שבדרך כלל אינו נוקט אותה בפסוק שאין בו נא: "יְקוֹמוּ כָּעֵן וְיַסְעִדוּן כָּעֵן יְהִי עֲלֵיכֶם סִתְרָה".
בת"א אלו דברי ה', ואילו בתרגומי א"י אלו דברי אומות העולם (ראה תחילת הפסוק הקודם). לכאורה היה אפשר לפרש את המילית **כען** בכל התרגומים הללו כמילית זמן, 'עתה', אלא שהפסוק הסמוך (דב' לב 39) מראה כי **כען** משמעה 'עתה' רק בת"א, ואילו בתרגומי א"י **כען** הראשונה היא מילית בקשה: "רְאוּ עֲתָה פִּי אֲנִי אֲנִי הוּא" / "חֲזוּ כָּעֵן דְּאֵנָּה אֵנָּה הוּא" (ת"א); "חֲמוֹן כָּעֵן כְּדוֹן אֲרוֹם אֲנָה" (DD).
בכ"י DD הקדום מן הגניזה מילת **עתה** מתורגמת כדון, כרגיל, ואחרי הצינוי באה תוספת **כען**, שעשויה להתפרש כמילית בקשה או הצגה (ראה סעיף 4 להלן). בתרגום הקטעים חסרה **כען**, ובת"נ המאוחר והמשובש חסרה כדון.
כה מקובל השימוש במילית **כען** לציון בקשה בתרגומי א"י, שאנו מוצאים אותה אף בתוספות מדרשיות:

22. כָּעֵן בְּרַחֲמֵיךָ מִן קִדְמְךָ ה' לֹא נִתְחַשֵּׁב קִדְמְךָ מִבְּעִירָא לְמִיכּוֹל יֵת עֵיסְבָא
דבאפי ברא נקום **כען** ונלעי מן לעות ידיי וניכול מזון מן פיריאי דארעא
(תוספת לבראשית ג 18, FTV; **כען** גם ב־FTP ובת"נ).

23. צִלִּי כָּעֵן עַל בִּישְׂרָא מִיֵּתָא הַדִּין וְיִיחִי (תוספת לבמדבר יב 12, FTP; **כען**
גם ב־FTV ובת"נ).

32. כדון היא תרגומה הרגיל של נא בתמ"י. ראה חלק ה בסוף המאמר.

24. יכפֿרן כען אדם גזורתה הרה על חובי חתנה הדין (FF); וכפֿר כען אדם גזירתה הרה (תוספת לשמות ד 25, ת"נ; כען חסרה בתרגומי הקטעים).

2.1 ההבדל בין "כען" ובין "בבעו"

כאן מתעוררת השאלה: אם כען משמשת כמילית בקשה, האם יש הבדל בינה ובין בבעו? כדי לענות על שאלה זו עלינו לעמוד על שימוש המילה בבעו בתרגומי א"י. מצאתי שהיא מזדמנת בהקשרים מסוימים:

א. בנוסחת הפתיחה "בבעו ברחמין מן קדמך", המופיעה תכופות בתרגומי א"י כפתיחת תפילה ותחינה, בייחוד כשפונים לקב"ה בשם "אדני" או "אדני ה'". לדוגמה:

25. וְאַתְּפִלֵּל אֶל ה' וְאָמַר אֲדֹנֵי ה' אֵל תְּשַׁחַת עִמָּךְ וְנִחַלְתָּךְ (דב' ט 26) / וצליית ובעית רחמין קדם יי ואמריית בבעו ברחמין מן קדמיין יי אלהים לא תחבל עמך ואחסנותך (ת"נ).³³

26. אֲדֹנֵי הָגוֹי גַּם צִדִּיק תִּתְּהַרְג (בר' כ 4) / בבעו ברחמין מן קדמך יי לחוד עמם זכיי בדינא אתקטל (ת"נ).³⁴

נוסחה זו מופיעה גם בקטעי מדרש, כגון תפילת תמר (בר' לח 25; E, ת"נ ותמ"), ובדוגמה 22 לעיל.

ב. בתרגום הביטוי "בי אדני" – "בבעו מנך רבוני" (בר' מג 20, מד 18; במ' יב 11).

ג. כתרגום למילה העברית אנא (ת"נ לבר' נ 17; שמ' לב 31).

ד. לעתים בתרגום הביטוי "אל נא" – "לא בבעו" (בר' מז 29, Z ו-D). בת"נ בדרך כלל שני נוסחאות: "לא כען" או "לא בבעו".³⁵

ה. לעתים נדירות בתפילות ללא מקבילה במקרא: בדוגמאות 5 ו-6 לעיל, חילופי נוסחאות.

ברור אפוא כי בבעו הנה מילה מובהקת לבקשת רחמים, וחשוב להזכיר כי היא מתועדת גם מחוץ לתרגומים: בפיוטים,³⁶ במדרש³⁷ ואף בתלמוד הירושלמי,³⁸ בניגוד למילה כען, ששימושה מוגבל לתרגומים בלבד. וכעת לשאלתנו. סבורני כי עיקר ההבדל בין כען לבבעו בתרגומי א"י הוא ברמת הבקשה או בנימתה. באופן כללי אפשר להצביע על שלוש רמות של בקשה: הרמה הנמוכה היא הצעה, הבינונית היא בקשה רגילה, והגבוהה היא תחינה, הפצרה. כען, מילה עתיקת יומין שחדלה

33. ראה גם דב' ג 24; בר' טו 2, טו 8, ועוד הרבה. נוסחה זו רגילה אף בתמ"י.

34. זו טענה קשה של אבימלך כלפי ה'. למרות תוכן דבריו התרגום פותח את הטענה בנוסחה הרגילה בתרגום השם אדני. ראה גם ת"נ לשמות ה 22 למקרה נוסף של תרגום מכני על אף ההקשר.

35. בשולי ת"נ לבמדבר יב 12 נמצא "לא כדון" על דרך תמ"י (בתרגומי הקטעים: "לא בבעו"). וראה הערה 11 לעיל.

36. ראה יהלום וסוקולוף, עמ' 78, 116, 128: "בבעו" או "בבעו מנך/מינך".

37. מדרש איכה זוטא (בוכר), א, כא: "בבעו מינך/מנייכון" (הציטוטים מהמדרשים ומהתלמודים לקוחים מתכנת פרויקט השו"ת של אוניברסיטת ברא"ל, גרסה 18).

38. בבא בתרא ב, יא (יג ע"ג): "בבעו מינך".

לשמש בדיבור, שימשה בתרגומים להצעות ולבקשות כי נימתה רכה יחסית. לעומת זאת **בבעו** היא מילה חיה ובעלת משמעות ספציפית, ולכן היא הרבה יותר עצמתית ושימשה להפצרות ותחנונים. השווה למשל:

27. הִנֵּה נָא עֲצֹרֵנִי ה' מִלְּדֹת בָּא נָא אֶל שְׂפָתַי (בר' טז 2) / הא **כען** מנע יתי יי
מלמלד עול **כען** לות אמתי (ת"נ²).
28. הִנֵּה נָא אֲדֹנִי סוּרוּ נָא אֶל בֵּית עֲבָדְכֶם (שם יט 2) / **בבעו** מנכון רבוניי מסון
כען לביתיה דעבדכון (ת"נ¹).

שני הפסוקים פותחים ב"הנה נא", ובהמשך יש ציווי מלווה במילה נא. שניהם בקשות, אבל הבקשות נבדלות ברמתן. דברי שרי לאברם הם בגדר הצעה או בקשה רגילה, ולכן "הנה נא" מתורגם "הא כען", כרגיל. לעומת זאת דברי לוט הם תחנונים. המתרגם הרגיש כי אין במילית **כען** כדי להביע את עצמת ההפצרה ולכן נקט את הביטוי "בבעו מנכון". וראוי לציין כי **בבעו** מופיעה אף בת"א ובתמ"י לאותו פסוק. כך גם בפסוק המביא את תפילת משה לנוכח הצרעת של מרים. המתרגמים חשו נימה טעונה ביותר בצעקת משה על אחותו וניסו להטעים את הגרסה הארמית באמצעות התיבה **בבעו** ותוספות אחרות:

29. אֵל נָא רַפָּא נָא לָהּ (במ' יב 13) / אלהא **בבעו** אסי כען יתה (ת"א); **בבעו**
ברחמין מן קדמין יי אלהא חננה ורחמנה אסי יתה (ת"נ); **בבעו** **ברחמין**
אלקא רחמנא **בבעו** אלקא דשליט בנישמת כל בישראל אסי **בבעו** לה
(תמ"י).

3. מילית הצעה, זירוז או כוונה

בלשון המקרא המילים הבה, לכה ולכו משמשות בפתיחת משפטים של הצעה וזירוז, ואחריהן בא פועל בעתיד מוארך (אם אפשר) או ציווי מוארך. בתרגומי א"י אנו מוצאים **כען** במשפטים מסוג זה, ונראה שתפקידה לשוות נימה של הצעה או זירוז, שאף היא בבחינת בקשה ברמה אחרת. הרי דוגמאות:

30. הִבֵּה נְתַחֲכֶמָה לוֹ (שם' א 10) / איתון **כען** ונעוץ יתן סתרי קרב' (ת"נ²).
31. הִבֵּה נִלְכְּנָה לְבָנִים וְנִשְׁרָפָה לְשֹׁרֶפָה [...] הִבֵּה נִרְדָּה וְנִבְלָה שֶׁם שְׂפָתָם (בר' יא 3, 7) / אתון **כען** נלכון לבנין ונזי יתהון באתונ' [...] אתון **כען** ונתגלי ונערכב
תמן לשניהון (ת"נ²).
32. הִבֵּה נִבְנָה לָנוּ עִיר (שם 4) / איתון **כען** וניבני לן קיריא (FTV; **כען** גם
בִּ-FTP ובת"נ²).
33. וְעָתָה לָכֶּה נִכְרְתָה בְּרִית אֲנִי וְאַתָּה (שם לא 44) / וכדון אַתָּא **כען** נְקִיִּים קִיִּים
אַנָּא וְאַתָּה (C; אין **כען** בת"נ).
34. לָכֶּה אֵיעֶצְךָ (במ' כד 14) / איתא **כען** אעוץ יתך עיצה (FTV; **כען** גם בִּ-FTP,
אך ליתא בת"נ).

35. לָכוּ וְנִהְרְגָהוּ [...] לָכוּ וְנִמְכְּרוּ (בר' לז 20, 27) / [א]תּוֹן-כַּעַן [ונקט]ול יתיה [...]
 אֶתּוֹן כַּעַן וְנִזְבֵּן [יתיה] (D).³⁹
36. לָכָה קָבָה לִי אֹתוֹ (במ' כב 11) / אֵתָה כַּעַן לוֹט לִי יִתְהוֹן (ת"נ).

אנו רואים כי שתי המילים, הן הבה הן לכה, מתורגמות בפועל משורש את"י, שכן אלו ציוויים מוארכים בתפקיד תואר הפועל. יושם לב כי המילית המודלית כען, שאין לה מקבילה במקראות הללו, מופיעה רק פעם אחת בכל פסוק, אחרי הפועל הראשון. גם אם יש רצף של פעלים בצורות איזוי (עתיד מוארך או ציווי מוארך, כגון דוגמאות 30, 31, 33, 36), המתרגמים מסתפקים בדרך כלל בכען אחת בראש המשפט, ודי בה לסמן את המשפט כולו כמשפט מודלי שבו דברי הצעה או זירוז. הנה עוד דוגמה מובהקת לתופעה זו:

37. לָכָה אָרָה לִי יַעֲקֹב וּלְכָה זַעְמָה יִשְׂרָאֵל (במ' כג 7) / אֵיתָא כַּעַן לוֹט לִי דבִּית יַעֲקֹב ואֵיתָא זַעִיר לִי שְׁבִטָא דבִּית יִשְׂרָאֵל (FTP); כַּעַן גַּם ב־FTV, אֵךְ לֹא בִת"נ).

אף על פי שמילת הזירוז לכה מופיעה פעמיים בפסוק, וכן מופיעות בו שתי צורות ציווי מוארך (ארה וזעמה), בתרגום כען איננה מופיעה אלא פעם אחת בתחילה, וזו דרך המלך. כן הדבר גם בקטע מדרשי:

38. וכדון אתי כען אנה ואת נתבוע רחמין מן קודם ה' (תוספת לבראשית ל 2, E; כען ליתא בת"נ).

כמובן אפשר להביע נימה של זירוז גם בלא המילים הבה ולכה. צורות העתיד (ובפרט, העתיד המוארך), אף ללא נא, משמשות תדיר בתפקיד קוהורטיבי בלשון המקרא. במקרים כאלו אנו מוצאים לעתים כען, על פי רוב גם אחר הפועל הראשון:

39. נִסְעָה וְנִלְכָה וְאַלְכָה לְנִגְדָה (בר' לג 12) / נטול כען ונהלך וניזיל מן כל קובלך (ת"נ).
40. נִלְכָה וְנַעֲבְדָה אֱלֹהִים אֲחֵרִים (דב' יג 7) / ניזיל ונפלא כען טעוון אחרניין (ת"נ).⁴⁰

כשהפועל בגוף מדבר, העתיד המוארך יכול לבטא את כוונת הדובר:

41. אֲלָכָה וְאַרְאֶנּוּ בְּטָרָם אֲמוֹת (בר' מה 28) / איזיל כען ואיחמי יתיה קדם עד לא אימות (ת"נ; אין כען בתרגומי הקטעים).

39. המילית כען חסרה ב־E ובת"נ בשני פסוקים אלו. הנוסח ב־E: "וכדון אתון ונקטול [...] אתון ונזבנה יתה". מעניינת הצורה ונזבנה, חיקוי לצורת העתיד המוארך. צורות כאלה הן מיעוט מבוטל בתרגומי א"י.

40. מיקום המילית כען חריג, וייתכן שיסודו בטעות סופר.

42. אַעלָה וְאַגִּידָה לַפֶּרְעָה וְאַמְרָה אֵלָיו (שם מו 31) / אסוק כען ואתני לפרעה ואמר ליה (ת"נ; אין כען ב-D).⁴¹

זיקתה של המילית המודלית כען לצורות המוארכות באה לידי ביטוי גם בשתי הדוגמאות האלה:

43. נִקְבָּה שְׁכָרְךָ עָלַי וְאַתָּנָה (שם ל 28) / פסוק כען אגרך עליי ואתן (E); כען גם בת"נ).

44. הַגִּידָה לִּי מֵהַ מִשְׁכָּרְתְּךָ (שם כט 15) / תנה לי כען מה הוא אגרך (ת"נ; אין כען ב-FTP).

ישנן דרכים שונות לפרש את תפקיד המילית כען בשני הפסוקים הללו, אם כמילית הצעה או זירוז אם כציון תוצאה לוגית ('אפוא'; ראה סעיף 6 להלן), אך מכל מקום מתקבל על הדעת כי מקורה בציווי המוארך.

3.1 היעדר המילית "כען" בתרגום צורות מוארכות במקרא

כבר ראינו בדוגמאות רבות שהמילית כען מופיעה בתרגומי א"י בזיקה לציווי מוארך או עתיד מוארך במקרא. הואיל וצורות מוארכות אלו משמשות לשון בקשה, זירוז או הצעה, מובן הקשר ביניהן לבין כען, שהיא המקבילה הארמית למילית נא המקראית. ואולם לעתים קרובות אנו מוצאים צורות מוארכות במקרא שאין כנגדן כען בתרגום. חוסר העקיבות דורש הסבר, ונראה כי המצב מורכב מאוד, ובייחוד בשל טיבם של מקורותינו. מהשוואת כל הנוסחאות עולה כי כתב יד נאופיטי נוטה להשמיט את המילית כען כשאין נא כנגדה במקרא. נטייה זו ניכרת הן בהשוואה לכתבי יד אחרים (דוגמאות 7, 10, 33, 34, 35, 37, 38 לעיל) הן בחוסר העקיבות בתוך כתב היד גופו (השווה למשל ת"נ לבמדבר יג 3, 7, 14). לכן במקרים רבים של היעדר כען בת"נ כנגד צורות מוארכות במקרא יש לחשוד בנוסח ת"נ ולהניח כי סופרים מאוחרים השמיטו את המילית כען משום שלא הכירו את שימושה.⁴²

משהוצאנו את השיבושים הוודאיים מדיוננו, ננסה למצוא כללים להיעדר המילית כען בשאר המקרים:

א. כאמור, בדרך כלל המילית כען מזדמנת פעם אחת בכל משפט, אחר הפועל הראשון. במקרים מרובים לא נמצאה כען כנגד צורות מוארכות מאחר שהיא כבר באה בתחילת המשפט.

41. השווה: "אַעלָה נָא וְאַקְבְּרָה אֶת אָבִי וְאַשׁוּבָה" (בר' נ 5) / "אסוק כען ואקבור ית אבא ואחזור" (ת"נ).

42. למשל במשפטי זירוז מובהקים הפותחים במילה לכה (בר' יט 32, לז 13; שמ' ג 10; במ' י 29) חסרה כען בת"נ, אך היא מופיעה במשפטים דומים בעדי נוסח אחרים. עוד דוגמאות בת"נ שבהן מתבקשת המילית כען אך איננה: בר' כא 23, כה 33, מז 31 ("השבעה לי", ראה דוגמה 7 לעיל); דב' יג 3, 14 (השווה פסוק ז); בר' כד 57; דב' א 22; במ' יד 4 (כען חסרה גם בתרגומי הקטעים). ואולי שייכים לכאן הפסוקים האלה: בר' מה 9; דב' יב 20, יז 14; ועוד.

ב. כאשר העתיד המוארך בא אחרי ציווי רגיל להבעת תכלית, אין ננקטת כען בתרגום.⁴³ לדוגמה:

45. הוציאם אלינו ונדע אתם (=כדי שנדע אותם; בר' יט 5) / אפיק יתהון לוותן ונחכם יתהון (ת"נ).

46. שלחוני ואלקה לאדני (=כדי שאלך; שם כד 56) / שלחו יתי ואיזיל לוות ריבוני (ת"נ).

47. האספו ואגידה לכם (=כדי שאגיד לכם; שם מט 1) / איתכנשו ואתני לכוון (FTV).⁴⁴

ג. המילית כען איננה מופיעה בסוף משפט. כך, למשל, תרגום העתיד המוארך אעברה משתנה בהתאם למיקומו.

בראש משפט

17. אעברה בארצך (במ' כא 22) / אעבר כען בארעך (FTP, ת"נ; ראה גם דב' ב 27).⁴⁵

בסוף משפט

48. ברגלי אעברה (במ' כ 19) / ברגלינן אנן עברין (ת"נ).

49. אעברה ברגלי (דב' ב 28) / ברגלינן אנן עברין (ת"נ).

וכן נראה כי אין המילית כען מזדמנת בסיפה של משפטי תנאי:

50. אם תעשה לי הדבר הזה אשובה ארעה צאנך אשמך (בר' ל 31) / אן תעבד לי ית פתגמה הדין אחזור למרעי ענך אטור יתך (E).

51. אם רע בעיניך אשובה לי (במ' כב 34) / אין ביש באפך אחזור לאתריה (ת"נ).

ד. בשלושה מקרים בת"נ קשה להכריע אם מדובר בנוסח מקורי או בשיבוש, בשל היעדר עדי נוסח אחרים, אם כי דעתי נוטה לאפשרות הראשונה:

52. ויאמר ה' אל משה אספה לי שבעים איש מזקני ישראל (במ' יא 16).

53. ויאמר אליו קחה לי עגלה משלשת (בר' טו 9).

54. ויאמר הגשה לי ואכלה מציד בני למען תברכך נפשי (בר' כו 25).

שלושת הדיבורים הללו פותחים בציווי מוארך, אך אין כען בת"נ. אפשר לתלות זאת בעובדה שמדובר בציווי של גורם מסוים על מי שפחות ממנו במעמדו: בשני המקראות הראשונים מצווה ה' על בן אדם, ובמקרא האחרון מצווה יצחק על בנו. במקרים כגון אלה אין הדובר הנכבד מחויב לנקוט לשון בקשה ונימוס. ייתכן כי

43. לדוגמה יוצאת דופן ראה הערה 31 לעיל.

44. ראה גם בר' כג 4, 13, מב 34; שמ' לג 5.

45. דוגמה 17 לעיל.

המתרגם לא חש במקראות אלו נימה מיוחדת של בקשה ולא הרגיש צורך לרכך את הציוויים באמצעות המילית **כען**.

עוד יושם לב למילת היחס לי הבאה אחר שלושת הציוויים. בהקשר זה יש להזכיר את הצעת פסברג בהבנת הציווי המוארך במקרא: לדעתו הוא מביע פעולה המכוונת אל הדובר.⁴⁶

ה. בכמה פסוקים נימת הזירוז או הבקשה מורגשת או אף חזקה, ולא עלה בידי להציע הסבר טוב להיעדר **כען** בקטעי הגניזה:

55. **נִלְכָּה דְתִינָה** (בר' לו 17) – אין **כען** ב-E.
56. **וְתֹאמַר שְׂכָכָה עִמִּי** (שם לו 7) – אין **כען** ב-E.
57. **שְׁלַחַה הַנֶּעַר אֶתִּי וְנִקְוָמָה וְנִלְכָּה** (שם מג 8) – אין **כען** ב-E, D.
58. **שְׁבָה עִמָּדִי** (שם כט 19) – אין **כען** ב-E.
59. **אֲכַפְּרָה פָּנָיו בְּמִנְחָה** (שם לב 21) – אין **כען** ב-C.

קשה להניח שאי-הופעת המילה **כען** בכל הקטעים הללו היא פרי כתיבה מרושלת, שהרי מדובר בעדי הנוסח הטובים ביותר שבידינו, אם כי אף הם רחוקים מלהיות מושלמים. כמו כן לא מצאתי **כען** בתרגום הציוויים המוארכים **תנה והבה**⁴⁷ למרות נימת הבקשה החזקה:

60. **תְּנֵה אֶת נַשִּׁי וְאֶת יְלָדֶי [...]** וְאִלְכָּה (שם לו 26) / **הב לי ית נשיי וית בניי** ואזל (E).
61. **הִבֵּה אֶת אִשְׁתִּי** (שם כט 21) / **הב לי ית אנתתי** (E).
62. **הִבֵּה לִי בָנִים וְאִם אֵין מִתָּה אֶנְכִּי** (שם לו 1) / **הב לי בניי ואין לא מן מיתיה** אנה חשיבה (E).⁴⁸
63. **תְּנֵה אֹתוֹ עַל יָדִי** (שם מב 37) / **שוי יתה בין ידי** (E).⁴⁹

אין בידי הסבר להיעדר מילית הבקשה והזירוז **כען** בכל המקרים הללו, אך יש לשים לב שבדוגמאות 60 ו-61 הסיומת **ה** של הציווי המוארך אמנם מצאה ביטוי בתרגום: "לי".⁵⁰

ו. מקרה מעניין ביותר נמצא בסיפור יציאת מצרים:

64. **נִלְכָּה נִזְבְּחָה לְאַלֹהֵינוּ** (שמ' ה 8) / **ניזל ונקריב קדם אלהן** (ת"נ; וכן שם בפסוק יז).

46. ראה פסברג, סוגיות, עמ' 13–35.
47. בתור ציווי ממש, ולא תואר הפועל.
48. ראה גם ת"נ לבראשית מז 15.
49. ראה גם ת"נ לבמדבר יא 13, כז 4.
50. והשווה הצעת פסברג הנ"ל (סוגיות, עמ' 13–35).

במבט ראשון היינו מצפים לכען בתרגום, שהרי זוהי לשון בקשה טיפוסית. ואולם פסוק זה ופסוק יז הם ציטוטים לא מדויקים של דברי משה ואהרן בפי המצרים. משה ואהרן אמרו: "נִלְכָּה נָא דֶּרֶךְ שְׁלֹשֶׁת יָמִים בְּמִדְבָּר וְנִזְבַּחַהּ לַה' אֱלֹהֵינוּ" (שם ה' 3; "נזיל כען" בת"נ). ברי כי המילית נא משמשת כאן מילית נימוס, ואולם המצרים השמיטה בציטוטיהם: "כִּי נִרְפִּים הֵם עַל כֵּן הֵם צִעְקִים לֵאמֹר נִלְכָּה נִזְבַּחַהּ לֵאלֹהֵינוּ: [...] וַיֹּאמֶר נִרְפִּים אַתָּם נִרְפִּים עַל כֵּן אַתָּם אֹמְרִים נִלְכָּה נִזְבַּחַהּ לַה'". אם כן לפנינו השמטה מכוונת של הכתוב, ומסתבר שמשום כך גם המתרגם לא הוסיף את המילית כען.

4. מילית הצבעה או הצגה

ארבע פעמים מופיע הצירוף "שמע ישראל" בספר דברים, ובכולן באה המילית כען אחרי הציווי:

65. שְׁמַע יִשְׂרָאֵל (דב' ו' 4) / שמע כען ישר' אבונן (FTV); כען גם בת"נ.⁵¹

66. שְׁמַע יִשְׂרָאֵל (שם ה' 1, ט' 1) / שמועו כען ישראל (ת"נ).⁵²

67. שְׁמַע יִשְׂרָאֵל (שם כ' 3) / שמעון כען ישראל (ת"נ).

הדברים נאמרים בנסיבות פורמליות וחשובות ובנימה הצהרתית. נראה כי תפקיד המילית כען בהקשרים אלו הוא לעורר את תשומת לבם של השומעים, כתפקידה של המילית נא אחרי הציוויים שמע/שמעו ברוב המקראות. דרך משל, אנו קוראים את דברי משה אל העם המתלונן: "שְׁמַעוּ נָא הַמְּרִים הַמֵּן הַסֵּלַע הַזֶּה נֹצֵי'א לָכֶם מַיִם" (במ' כ' 10) / "שמעו כען עמה דמלפין מלפניהון ולא מהימנין הא מן כיפה הדין נפק לכון מיה" (AA).

קשה לפרש כאן את המילית נא כלשון בקשה ונימוס, שהרי דברי משה נאמרו בנימה קשה, והוא נענש עקב המאורע. גם בדברי נביאים ישנן תוכחות הפותחות ב"שמע/שמעו נא", כגון ישעיהו ז' 13; ירמיהו ה' 21, כח' 15; מיכה ג' 1, ג' 9.⁵¹ במקרים כאלו מסתבר שהמילית נא באה לא לרכך את הציווי כי אם למשוך את תשומת לבם של השומעים, בדומה למילית ההצגה הנה. סיוע לפירוש זה של נא הנהו הצירוף השכיח "הנה נא", המופיע 26 פעמים במקרא.

דוגמה נוספת לשימוש זה של כען יש בהצמדתה לציווי חמון, והצירוף "חמון כען" משמש כלשון 'הנה':

68. רְאֵה רִיחַ בְּנֵי כְּרִיחַ שְׂדֵה (בר' כז' 27) / חמון כען ריחיה דברי כריח קטרת

בוסמין (FTP).⁵²

51. דוגמאות נוספות: בר' לז' 6; במ' יב' 6, טז' 8; שמ"א כב' 7, 12; זכ' ג' 8; איוב יג' 6 ועוד.

52. אפשרות אחרת היא לפרש את כען כאן כמילית זירוז, על פי צורת הרבים חמון. וכן בת"נ: "אתון חמון ריחה דברי".

5. מילית חיזוק

5.1 "למה כען"

הצירוף "למה זה" מזדמן 26 פעמים בלשון המקרא, ונראה שהמילית זה מחזקת את טון הדיבור או השאלה. לדוגמה, בדברי עשו "הֲנֵה אֲנֹכִי הוֹלֵךְ לָמוֹת וּלְמָה זֶה לִי בְכֶרֶה" (בר' כה 32), זה מחזקת את נימת הזלזול, ואילו בדברי יעקב "לְמָה זֶה אֲמָצָא חֵן בְּעֵינֵי אֲדֹנָי" (שם לג 15), זה מטעימה את ההפצרה. מאחר שהצירוף מביע בדרך כלל טענה קשה, הוא משמש הרבה בלשונות של נזיפה, גערה או תלונה:

69. וַיַּחַר אִף אֱלִיאֵב בְּדוֹר וַיֹּאמֶר לְמָה זֶה יִרְדֶּת וְעַל מִי נִטְשֶׁת מַעַט הַצֶּאֱן הַהֵנָּה בַּמִּדְבָּר (שם"א יז 28).

70. וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה לְמָה זֶה אַתֶּם עֹבְרִים אֶת פִּי ה' וְהוּא לֹא תִצְלַח (במ' יד 41).

71. אֲדֹנָי לְמָה הִרְעַתָּה לְעַם הַזֶּה לְמָה זֶה שְׁלַחְתָּנִי (שם"ה 22).

72. וַתִּבְכּוּ לְפָנָיו לֵאמֹר לְמָה זֶה יֵצְאוּנוּ מִמִּצְרַיִם (במ' יא 20).

73. לְמָה זֶה מִרְחָם יֵצְאֲתִי לְרֹאוֹת עֵמָל וַיִּגֹּן וַיִּכְלוּ בִּבְשֶׁת יָמֵי (יר' כ 18).

"למה זה" מתורגם בדרכים שונות בתרגומים הארמיים. מחד גיסא אנו מוצאים "למה דנן" בת"א ובת"י לנביאים, "למה דין" או "למה דנן" בתמ"י, ו"למה דין" בתרגום איוב. מאידך גיסא, בכל תרגום ארץ-ישראלי לתורה התרגום הקבוע של "למה זה" הנו "למה כען", ואלה עדויות מפורשות לשימוש במילית כען לחיזוק.

יתרה מזו, אנו רואים שכמעט כל למה בתורה – גם ללא זה אחריה – מתורגמת "למה כען" בתרגומי א"י, והמילית כען משמשת בדרך כלל לחיזוק. דבר זה ברור בהקשרים של נזיפה, גערה או תלונה. לדוגמה:

74. לְמָה לֹא הִגַּדְתָּ לִּי כִּי אֲשַׁתְּךָ הוּא: לְמָה אֲמַרְתָּ אֲחֵתִי הוּא (בר' יב 18–19; "למה כען" פעמיים בת"נ).⁵³

75. לְמָה נִחַבְתָּ לְבָרַח וּתִגְנֹב אֶתִּי וְלֹא הִגַּדְתָּ לִּי [...] לְמָה גִּנַּבְתָּ אֶת אֱלֹהֵי (שם לא 27, 30; "למה כען" פעמיים ב-E).⁵⁴

76. לְמָה הִרְעַתָּה לִּי (שם מג 6; "למה כען" ב-E, אך כען חסרה בת"נ).

77. לְמָה שְׁלַמְתָּם רָעָה תַּחַת טוֹכָה (שם מד 4; "למה כען" ב-E⁵⁵ ובת"נ).

78. וַיֹּאמֶר לְרַשָּׁע לְמָה תִּכָּה רָעָה (שם"ב 13; "למה כען" בת"נ).

79. לְמָה מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן תִּפְרִיעוּ אֶת הָעָם מִמַּעַשְׂוֵי (שם ה 4; "למה כען" בת"נ).

80. וַיִּצְעֲקוּ אֶל פְּרָעָה לֵאמֹר לְמָה תַּעֲשֶׂה כֹה לַעֲבָדֶיךָ (שם שם 15; "למה כען" בת"נ).

53. הפעם השנייה בת"נ.

54. קליין (קטעי גניזה, א, עמ' 58) תרגם "Why, now, have you fled secretly". לדעתי, תרגום מדויק יותר הוא: "why on earth / why the hell".

55. קליין (שם, עמ' 124) תרגם "Why, now, have you repaid evil for good". וראה את ההערה הקודמת.

81. לָמָה הִרְעַתָּ לְעַבְדְּךָ וְלָמָה לֹא מָצִיתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ (במ' יא 11; "למה כען" פעמיים בת"נ).
82. וְלָמָה הִבְאֵתָם אֶת קָהֵל ה' אֶל הַמְדָּבָר הַזֶּה לְמוֹת שָׁם אֲנַחְנוּ וּבְעֵרְנוּ. וְלָמָה הִעֲלִיתָנוּ מִמִּצְרַיִם לְהָבִיא אֵתָנוּ אֶל הַמָּקוֹם הַרְעָה הַזֶּה (שם כ 4–5; "ולמה כען" פעמיים ב-AA⁵⁶ ובת"נ).
83. לָמָה הִעֲלִיתָנוּ מִמִּצְרַיִם לְמוֹת בַּמִּדְבָּר (שם כא 5; "למה כען" בת"נ).
- גם בהקשרים אחרים עשויה המילית **כען** לחזק את נימת הדיבור. לדוגמה:
84. לָמָה יִדְבַּר אֲדֹנִי בְּדָבָרִים הָאֵלֶּה חֲלִילָה לְעַבְדֶּיךָ מַעֲשֹׂת בְּדָבָר הַזֶּה (בר' מד 7; התרגום "למה כען" בת"נ מדגיש את התמיהה וההפתעה של אחי יוסף⁵⁷).
85. בּוֹא בְרוּךְ ה' לָמָה תַעֲמֹד בַּחוּץ / עוֹל כֵּעֵן בְּרִיכָה דִּי לָמָה כֵּעֵן אֶת קִיִּים לְבָרָא (שם כד 31, ת"נ)⁵⁸.
- כפל מילית **כען** מעניק נימה חזקה במיוחד לדברי השידול של לבן, המעמיד פנים שהוא איש חם האוהב להכניס אורחים.
86. לָמָה ה' יַחְרֶה אַפָּךָ בְּעַמֶּךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּכֹחַ גְּדוֹל וּבִכֹּחַ חֲזָקָה. לָמָה יֵאמְרוּ מִצְרַיִם לְאֹמֶר בְּרָעָה הוֹצִיאָם לְהֵרֵג אֹתָם (שם' לב 11–12; הצירוף "למה כען" בא פעמיים בת"נ⁵⁹).
- חלקה הראשון של תפילת משה נאמר בטון חזק בת"נ בשל כפל הביטוי "למה כען".
- פעמים בודדות בת"נ באה למה בלא **כען**, דוגמת דברי תחינת המצרים לפני יוסף השליט:
87. הִבָּה לָנוּ לַחֵם וְלָמָה נָמוֹת נִגְדָּךְ [...] לָמָה נָמוֹת לְעֵינֶיךָ (בר' מז 15, 19).
- לכאורה המילית **כען** אינה מתבקשת בהקשר זה, ואם כן אנו רואים הבחנה בין **למה** ובין "למה כען". ואולם מצאתי **כען** בכ"י D מן הגניזה בהקשר דומה: "וְעַתָּה לָמָה נָמוֹת כִּי תֹאכְלֵנוּ הָאֵשׁ הַגְּדֹלָה הַזֹּאת" (דב' ה 22) – "וכדון למה **כען** נמות". נראה אפוא שהנוסח בת"נ איננו מקורי.⁶⁰
56. קליין (שם, עמ' 324) תרגם "And why, now, have you brought". וראה את ההערות הקודמות.
57. מעין "why in the world" באנגלית.
58. **כען** הראשונה בת"נ, ולפי ההקשר נראה שיש לפרש אותה כמילית זירו ולא בקשה ונימוס.
59. **כען** הראשונה בת"נ.
60. אם כן מהו תפקיד **כען** בשני המקרים הללו? פחות מתאים כאן רעיון החיזוק. על פי הפשט, "למה נמות" פירושו 'פן נמות', 'שלא נמות', וזה משפט לא ריאלי (irrealis mood). השווה המקור המוחלט בלשון המקרא, המשמש לרוב לחיזוק הפועל אך מופיע לא מעט גם במשפטים לא ריאליים, כגון "אם אמר אמר לַנֶּעֱר" (שם"א כ 21); "אף כי לוא אָכַל אָכַל הַיּוֹם הָעֵס" (שם

עוד נמצא בת"נ למה בלא כען לתרגום הצירוף "על מה":

88. וְאָמְרוּ כָּל הַגּוֹיִם עַל מֶה עָשָׂה ה' כָּכָה לָאָרֶץ הַזֹּאת (דב' כט כג).⁶¹

בקטעי הגניזה לא מצאתי למה בלי כען אלא בפיוטים. דרך משל, בפיוט "אמר קיריס למשה" מתלונן משה לפני אדם הראשון: "למה חטיתה בגו גנתה?" "למה בפקודוי דקיריס מרדתה"? אדם הראשון מבין את דבריו כתוכחה ומשיב בסוף: "רשים הוא שמי למותה, ולי למה אוכחתה?"⁶² אילו היו דברים אלו בתרגום, היינו מצפים להוספת כען, המתאימה לדברי תלונה ותוכחה. אך נתברר כי הצירוף "למה כען" ייחודי הוא ללשון תרגומי א"י ולא שימש בדיבור יום-יומי ואף לא בשירה.⁶³

לסיכום, אין ספק כי הצירוף "למה כען" מקורו בביטוי המקראי "למה זה".⁶⁴ ונמצא שהמילית המודלית כען ראויה יותר מהכינוי דין להיות האקוויולנט למילה זה בתור מילית חיזוק. מכאן הורחב השימוש ב"למה כען" גם למקומות אחרים, רובם ככולם לשם חיזוק, ואכן כמעט בכל ההיקריות של "למה כען" אפשר לחוש טון חזק או טענה קשה, לשמוע נימה של גערה או תלונה או לפחות ניתן לפרש את הדברים כנזיפה (דוגמת בר' ד 6, מב 1 ועוד).⁶⁵

5.2 "מה כען"

89. מַה זֶה מַהֲרֵת לְמַצֵּא בְּנֵי (בר' כז 20) / מה כען אוחת למשכחי ברי (ת"נ).

יד (30); וְאָם אָמַר יֹאמֵר הָעֶבֶד (שמ' כא 5); וְאָבִיָּה יִרְק יִרְק בְּפִנְיָה (במ' יב 14); "אם הפקד יפקד" (מל"א כ 39), ועוד הרבה.

61. בת"א "על מא", בתמ"י "מטול מה", בת"נ "למה". אך בהיקרות האחרת של הצירוף "על מה" בתורה (במ' כב 32) נמצאים שני נוסחים בת"נ: "על מה" ו"מן בגלל מה". ת"א ותמ"י עקיבים בשני הפסוקים.

62. נוסח כ"י אוקספורד על פי מהדורת יהלום וסוקולוף, עמ' 242. בכ"י T שבמהדורת קליין (קטעי גניזה, א, עמ' 363) מוצאים "מה אוכחתה" במקום "למה אוכחתה".

63. גם הביטוי המקראי "למה זה" אינו מצוי בספרות חז"ל אלא בציטוטים מן המקרא.

64. איתימא כי "למה כען" הוא התרגום הקבוע למילה למה (כדעתן של לונד ופוסטר), תרגום הביטוי "למה זה" היה צריך להיות "למה כען דין". ואמנם סברו לונד ופוסטר כי בביטוי "למה זה" לא תורגמה המילה זה (עמ' 170 הערה 6). אולם טענה זו אינה מתקבלת על דעתי, וסיוע למסקנתי יש בתרגום הצירוף "מה זה" (= "מה כען") בסעיף 5.2.

65. בלשון המקרא כששואלים שאלות פשוטות ללא נימה חזקה, נוהגים להשתמש במילה מדוע (אף כי גם מילה זו עשויה לשמש בדברי תוכחה). למשל: "מדוע פְּנִיָּם רָעִים הַיּוֹם" (בר' מ 7); "מדוע לא יָבֵעַ הַסֶּנֶה" (שמ"ג 3); מְדוּעַ אֵתָהּ יוֹשֵׁב לְבָדָךְ (שם יח 14); "מדוע בָּשָׁשׁ רָכְבוּ לְבֹא מְדוּעַ אֲחֵרֵי פְעָמִי מְרַכְבוּתִיו" (שופ' ה 28); "מדוע אֵתָהּ לְבָדָךְ וְאִישׁ אֵין אֵתָךְ" (שמ"א כא 2); "מדוע אֵתָהּ כָּכָה דַּל בֶּן הַמֶּלֶךְ" (שמ"ב יג 4) ועוד. תרגום המילה מדוע בתרגומי א"י הוא "מן בגלל מה".

ברומה לביטוי "למה זה", גם כאן המילה זה מחזקת את התמיהה וההפתעה,⁶⁶ ואף היא מתורגמת כען. בת"א: "מא דין"; בתמ"י: "מה דין".

6. מילית חיבור לציון תוצאה לוגית במשמע 'אם כן', 'אפוא' במקום אחד בספר בראשית קשה לפרש את המילית כען בדרכים שמנינו עד כאן:

90. אָנִי ה' אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאוּר כַּשְׂדִּים לָתֶת לְךָ אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת לְרִשְׁתָּהּ: וַיֹּאמֶר אֲדֹנָי ה' בְּמָה אֲדַע כִּי אֵירָשְׁנָה (בר' טו 7–8) / בבעו ברחמין מן קודמין במה כען אדע ארום אירת יתה (ת"ג; כען בגוף הטקסט).

למילית כען אין מקבילה במקרא. יש חוקרי לשון המקרא שמפרשים את המילית נא בעיקר כמילית להבעת תוצאה לוגית ('אם כן', 'אפוא'),⁶⁷ וייתכן שזהו שימוש המילית כען בפסוק דידן, אם הנוסח נכון. ושמוא אפשר למצוא דוגמה נוספת לשימוש זה: "וַיֹּאמֶר מִי שָׁמַךְ לְאִישׁ שֶׁר וְשֹׁפֵט עָלֵינוּ הִלְהַרְגֵנִי אֲתָה אִמָּר כֹּאֲשֶׁר הָרַגְתָּ אֶת הַמִּצְרִי וַיִּירָא מֹשֶׁה וַיֹּאמֶר אֲכֵן נֹדַע הַדְּבָר" (שמ' ב 14). בת"נ כתוב "הא כען אתידע פתגמא". אם נוסח זה מקורי, אפשר שכען כאן משמעה 'אם כן'. אולם הנוסח "הא כען" לתרגום אכן חשוד בעיניי. המילה אכן נקריית פעמיים בלבד בתורה, כאן ובבראשית כח 16: "אֲכֵן יֵשׁ ה' בְּמָקוֹם הַזֶּה". ובת"נ שם: "הא מן קושטא איקר שכינה דיי דשריה באתרה הדין". וכאן רשום נוסח אחר בשולי ת"ג: "מין דקושטין אתידוע פתגמא". לא מן הנמנע שכען אינה אלא שיבוש גרפי של מין, והמילה קושטא נשמטה.

7. מילית לבידול פורמלי

7.1 "אנה כען" לתרגום "אנכי"

הצירוף "אנה כען" מזרמן לא פחות מ-28 פעמים בקטעי גניזה ובת"נ בהקשרים שונים. הוא שכיח לפני בינוני:

91. אֲשֶׁר אֲנִכִּי מְצֹנֶה הַיּוֹם / די אנה כען מפקד יתכון יומה הדין (רווח מאוד בספר דברים, דוגמת כז 10).⁶⁸

92. אָנִכִּי כִּרְתָּ אֶת הַבְּרִית הַזֹּאת (דב' כט 13) / אנה כען מקיים ית קיימה הדין (ת"ג; [כוען גם ב-D]).

93. אֶת אַחֵי אֲנִכִּי מִבְּקָשׁ (בר' לו 16) / ית אחי אנא-כען תבע (D).

66. השווה: "מה זה היה לכן קיש הגם שאול בנביאים" (שמ"א י 11); "מה זה רוחך סרה ואינך אכל לחם" (מל"א כא 5); "מה זה שבתם" (מל"ב א 5).

67. כך הציע למדין לראשונה, והלכו בעקבותיו ולטקה, אוקונור ופסברג. ראה ולטקה ואוקונור, סעיף 34.7, עמ' 578–579; פסברג, סוגיות, עמ' 36–73.

68. פרי (עמ' 100) חשב שיש לכען "תפקיד מודלי" כאן, אך לא פירש מה הוא. קליין (קטעי גניזה, א, עמ' 350) מפרש כדרכו את כען כמילית זמן, וכך הוא מתרגם את הפסוקית: "which I command you, now, on this day".

94. הנה אַנְכִי מֵת (בר' מח 21) / הא-אנא כען מתכנש (D; כען גם ב-Z).

אך הצירוף יכול להופיע גם לפני פעלים בזמן עתיד או עבר:

95. אַנְכִי אֶשְׁלַח גְּדֵי עֲזִים מִן הַצֹּאן (בר' לח 17) / אנה-כען א[ש]לח גדי-בר-ע[זין] מן-ענא (D).⁶⁹

96. אַנְכִי אֶעֱשֶׂה כְּדִכְרְךָ (בר' מז 30) / אַנְא כֶּעַן אֶעֱבִיד כְּמִלִּיךְ (D; כען נוספה גם ב-Z).⁷⁰

97. כִּי אַנְכִי יִדְעֵתִי אֶת מְרִיךְ (דב' לא 27) / ארום הא אנה כען ידעת ית תורעמנותכון (ת"נ).

פעם אחת מזדמן הצירוף במשפט שמני:

98. בֶּן מֶאָה וְעֶשְׂרִים שָׁנָה אַנְכִי הָיִים (דב' לא 2) / בר מאה ועשרין שנין אנה כען יומא הדין (ת"נ).

והתרגום התמוה ביותר במבט ראשון הוא ת"נ לדברים ה 5:

99. אַנְכִי עֹמֵד בֵּין ה' וּבִינֵיכֶם בְּעֵת הַהוּא / אנה כען הוינה מעתד בין ממריה דיי וביניכון בשעתה ההיא (בת"נ: "הא אנא קאי").

מה תפקיד המילית כען בכל המקראות הללו? לאחר עיון מקיף ומעמיק מתברר כי "אנה כען" אינו אלא תרגום לכינוי אנכי. אך האם כל מילת אנכי בתורה מתורגמת "אנה כען" בתרגומי א"? לכאורה רוב ההיקריות של אנכי אינן מתורגמות "אנה כען". כאן יש לציין את העיקרון שגילה קאופמן ושהוכח גם במחקרים אחרים:⁷¹ בכתבי יד של חיבורים ארוכים שהועתקו פעמים רבות, כגון ת"נ ותמ"י, החלקים הראשונים (דוגמת בראשית ושמות) מועתקים הרבה יותר פעמים מהאחרונים, ולכן הם מושפעים יותר מ"תיקוני יתר" של הסופרים. כאשר סופרים נתקלים בצורות מוזרות ולא מוכרות הם עלולים "לתקן" אותן לצורות רגילות ומוכרות. אולם לאחר כמה "תיקונים" ייתכן שייזכרו כי נכונה הצורה ואיננה שיבוש, ואז יחדלו מלתקן. לפיכך, באופן כללי, החלקים האחרונים של כתב היד נקיים יותר מהשפעת המעתיקים ונאמנים יותר למקור.

אם כן, הקורפוס היעיל ביותר לחקר הלשון המקורית של ת"נ הוא ספר דברים, ובעיקר חלקו האחרון. בבדיקת כל ההיקריות של הכינוי אנכי בספר דברים ותרגומיהם (56x, מפסוק ד 1 עד פסוק לב 46) גיליתי כמה דרכי תרגום: (1) אנה/אנא; (2) אנה כען / אנא כען; (3) אנה בממרי / אנה במימרי; (4) הא אנה; (5) אנה הוא. היות

69. כאן אי אפשר לפרש כען 'עכשיו', ולכן נאלץ קליין (קטעי גניזה, א, עמ' 86) לתרגם: "I will shortly send [you] a kid of the goats from the flock".

70. כאן לא יכול קליין לפרש את כען כמילית זמן, ולכן לא תרגמה.

71. ראה קאופמן, התחלה וסוף; קאופמן ומאורי, עמ' 33–34; קוק, תופעת קאופמן.

ששלוש הדרכים האחרונות שוליות בספר דברים, סיווגתי אותן תחת הכותרת "אחר" בטבלאות דלהלן (נעסוק בהן בהמשך). הן עומדות לעצמן, ואינן באות בחשבון אחוז ההיקריות של **אנה** לעומת "אנה כען". חילקתי את ספר דברים לשלושה חלקים, ולקמן הנתונים:

דב' ד 1 – כד 22	ת"נ	ת"נ ₂	FTV
אנה/אנא	32 מתוך 35 (91%)		1
אנה כען / אנא כען	3 מתוך 35 (9%)	1	0
אחר	3 (אנה הוא 2x, אנה במימרי 1x)	1 (הא אנא)	0

בחלק זה אין קטעי גניזה. בת"נ שולטת **אנה**, ואילו הצירוף "אנה כען" מזדמן רק לעתים נדירות. פעם אחת רשום "אנא כען" בשוליים (ת"נ₂).

דב' כז 1 – כח 15	ת"נ	ת"נ ₂	D	AA
אנה/אנא	7 מתוך 7 (100%)		0	0
אנה כען / אנא כען	0	6 מתוך 7 (86%)	3 מתוך 3 (100%)	2 מתוך 2 (100%)

בחלק השני באו לסייענו קטעים של שני כתבי יד קדומים מן הגניזה, ועדותם חד-משמעית. גם בת"נ ניכר שינוי. הכינוי **אנכי** נקרה שבע פעמים בחלק קצר זה, ובכולן הוא מתורגם **אנה** או **אנא** בגוף הטקסט, אבל בשישה מקרים מצא המגיה נוסח אחר עם **כען** והוסיפה.

דב' כט 13 – לב 46	ת"נ	D	DD	FTV
אנה/אנא	2 מתוך 8 (25%)	0	0	1
אנה כען / אנא כען	6 מתוך 8 (75%)	1 מתוך 1 (100%)	0	0
אחר (=אנה בממרי)	3	0	1	1

בחלק האחרון נמצאת ידו של "אנה כען" על העליונה אף בתוך גוף הטקסט של ת"נ.⁷² כתב יד D מן הגניזה עקיב כרגיל, ואנו רואים בבירור כי "אנה כען" הוא התרגום הקבוע לכינוי **אנכי** ב"י D ו-AA מן הגניזה (סך הכול 6 מתוך 6, כלומר 100%). סביר להניח אפוא כי מרבית המקרים שבהם **אנכי** מתורגם **אנה** גרידא בת"נ לספר דברים הנם בבחינת שיבוש.

72. אמנם כבר עמדו חוקרים על כך שחלקו האחרון של ת"נ (מפסוק כט 17 עד הסוף) מועתק ממקור אחר. ראה קאופמן ומאורי, עמ' 35 הערה 70.

ספר בראשית הוא המושפע ביותר מפעולת המעתיקים לפי העיקרון הנ"ל. אם בספר דברים נשתמר "אנה כען" 16 פעמים בלבד בת"נ (ורובם בחלקו האחרון), לא מפתיע שבספר בראשית לא נשאר זכר לצירוף זה כלל. לכאורה אפשר לייחס זאת (לפחות באופן חלקי) להתערבות המעתיקים המאוחרים שלא הכירוהו. ברם, לאור העדויות מקטעי הגניזה נראה כי המצב מורכב יותר.

מחד גיסא הצירוף "אנא/ה כען" מתועד ארבע פעמים בכ"י D⁷³ ופעמיים מצטרף אליו כ"י Z. מאידך גיסא אין זכר ל"אנה כען" בשאר כתבי היד, בהם כ"י E הקדום. למשל:

93. אַתְּ אַחִי אֲנִי מְבַקֵּשׁ (לז 16) / ית אחי אנא-כען תבע (D); ית אחי אנה תבע (E); ית אחי אנא בעי (ת"נ = ת"א).
95. אֲנִי אֶשְׁלַח (לח 17) / אנה-כען א[ש]לח (D); הא אנה משלח (E); הא אנה אשלח (ת"נ).

דומה כי לפנינו שתי שיטות לתרגום הכינוי אנכי. שיטה אחת מוסיפה כען אחר אנא, והשנייה שמה הא לפני אנה, בדרך כלל בראש פסוקית. בדוגמה 93 יש מושא לפני אנכי, ולכן אין תוספת הא בתרגום. הנה דוגמאות נוספות:

96. אֲנִי אֶעֱשֶׂה כְּדַבְּרֶךָ (מז 30) / אֲנִי אֶעֱבִיד כְּמַלִּיךְ (D); הא אנא עבד כמליך (ת"נ).
100. אֲנִי אֶשְׁבַּע (כא 24) / הא אנא אשתבע (ת"נ).
101. וְאֲנִי פְּנִיתִי הַבַּיִת (כד 31) / והא אנא פניית ביתה (ת"נ).⁷⁴

בשלושת הפסוקים לעיל מילת אנכי עומדת בראש פסוקית, מה שאין כן בדוגמאות הבאות:

102. רְאֵה אֲנִי (לא 5) / חמי אנה (E).
103. וְאַבְנָה גַם אֲנִי (ל 3) / ונתבני להוד אנה (E).
- נראה כי נשוא הקודם למילת אנכי מונע את הופעת המילית הא בתרגומה. מלבד שתי שיטות עיקריות אלו ישנן שתי שיטות נוספות להקשרים מסוימים:
104. אֲנִי מִגֵּן לָךְ (טו 1) / מימרי תריס לך (H, וכן בכל התרגומים, כולל ת"א).
105. אֲנִי הָאֵל (לא 13) / אנה הוא אלהא (E; תוספת הוא גם בת"נ ותמ").

73. כאמור, לדעת פסברג זהו המשך כ"י C של קאלה וקליין, והוא מכנהו Cd בספרו. ראה פסברג, דקדוק, עמ' 15.

74. אך בשוליים: "ואנה", בלי הא. וכן יש עוד מקרים בת"נ שבהם אנכי עומדת בראש המשפט, והיינו מצפים להא אנא או אנה כען, אך לפנינו רק אנה, כגון "אנכי עשו בכרך" – "אנה עשו בכורך"; "אנכי אערבנו" – "אנה ערב יתיה"; "אנכי אכלכל אתכם" – "אנה אכלכל / אפרנס יתכון". נוסחים אלו חשודים בעיניי.

106. אֲנֹכִי אֶעֱרְבֶנּוּ (מג 9) / אנה הוא דערב יתה (E; בת"נ: "אנה ערב יתה").

בספר שמות יש חמישה פסוקים בלבד שבהם מתועד תרגום המילה אנכי בקטעי הגניזה, אך הם מדגימים היטב את דרכי התרגום:

107. לֹא אִישׁ דְּבָרִים אֲנֹכִי (ד 10) / [לא] גבר מרי ממלל אנה (A).

אנכי באה בסוף פסוקית, ואין תוספת הא או כען בתרגום.

108. מָחָר אֲנֹכִי נֶצֶב עַל רֹאשׁ הַגְּבֻעָה (יז 9) / למחר הא אנא קים מעתד על ראש רמתה (AA).

לפסוק זה שתי גרסאות בת"נ. בגוף הטקסט הנוסח כמעט זהה לנוסח שבגניזה: "למחר הא אנה קים", אך בשוליים נמצא נוסח אחר, בלי הא: "מחר אנה קאי". במקרה זה נראה שהנוסח הראשון עיקר.⁷⁵

109. הִנֵּה אֲנֹכִי בֹא אֶלְיָךְ (יט 9) / הא ממרי מתגלי עליך (Y; ממרי/מימרי בכל תרגומי א").

ממרי ואנה בממרי הם תרגום אופייני לתיאורים של נוכחות ה' או גילוי השכינה. למשל:

110. וְהִנֵּה אֲנֹכִי עֹמֵךְ (בר' כח 15) / והא אנה במימרי עמך (ת"נ; ראה גם בר' מו 4; שמ' ד 15).

111. אֲנֹכִי ה' אֱלֹהֶיךָ (שמ' כ 2, 5) / אנא הוא ה' אלהכון (F).

"אנא הוא" הנו הנוסח הקבוע בהצהרת ה' בתרגומי א", גם אם ננקט הכינוי אני במקור העברי.

מסיכום הממצאים⁷⁶ מסתבר כי בשלב מסוים ניסו המתרגמים בארץ ישראל להבדיל בין שני הכינויים הנפוצים: אני ואנכי. לא מדובר בהבחנה סמנטית כי אם בהבחנה פורמלית ומלאכותית. כמובן אני מקביל לאנה בארמית, שכן זו המילה הבסיסית והטבעית בלשון. למילה המקראית הארוכה יותר, אנכי, יצרו המתרגמים מקבילות שונות: "הא אנה", "אנה כען", "ממרי" או "אנה בממרי", ו"אנה הוא".

שלוש המקבילות האחרונות משמשות בהקשרים מסוימים. אשר לשתי המקבילות הראשונות, אילו היו בידינו כתבי היד E ו-D לספר בראשית כולו, אולי היינו יכולים לעמוד על שימושן המדויק. מאחר שנשארו לנו רק עדויות חלקיות מאוד, לא נוכל אלא להציע השערה בדבר היווצרותן ושימושן.

אני משער כי הצירוף "הא אנה", בתור אקוויוולנט לאנכי, קדם ל"אנה כען". אולי מקורו בצירוף הרווח "הנה אנכי", הנקרא 37 פעמים במקרא. אולם בתרגום זה שתי

75. והשווה התרגומים לבראשית ז 4.

76. הובאו דוגמאות משלושה חומשים בלבד משום שבספר ויקרא אין אנכי במקרא, ובחומש במדבר אין תרגום אנכי בקטעי הגניזה.

בעיות: (א) אי-הבחנה בין הנני, בין הנה אנכי ובין אנכי – כולם מתורגמים "הא אנה" במרבית המקרים; (ב) הואיל ודרכה של המילית הא לפתוח פסוקית, על הצירוף לעמוד בראש פסוקית. כיוון ששיטה זו אינה מוצלחת כל כך חיפשו המתרגמים דרך אחרת ויצרו את הביטוי "אנה כען". ביטוי זה נראה כתולדה של "הא אנה", שכן כבר ראינו שהמילית כען משמשת לעתים כמו הנה, הא, דוגמת "שמע כען", "חמון כען", "הא כען". והביטוי "אנה כען" פותר את שתי הבעיות שיצר "הא אנה".⁷⁷ בספר דברים הצירוף "אנה כען" הוא השיטה העיקרית לתרגום אנכי, כפי שמעידים בעליל קטעי הגניזה ות"נ. "הא אנה" (ללא כען) מזדמן פעם אחת בלבד בת"נ.⁷⁸ בספר בראשית נראה כי כתיבי היד Z ו-D אווזים בשיטת "אנה כען"⁷⁹ בעוד כ"י E נוקט דרכי תרגום אחרות (ואפשר שגם הוא אינו חף מהשמטות). עוד יושם לב כי בכ"י AA נמצאה שיטת "הא אנא" בספר שמות ושיטת "אנא כען" בספר דברים.

לסיכום, אפשר לומר בוודאות כי "אנה כען" הנו תרגום לכינוי אנכי לפי שיטה אחת בתרגומי א"י, השיטה שנשתמרה בכמה כתבי יד, ובעיקר בכ"י D מן הגניזה. אולם עד שנמצא קטעים נוספים מכ"י D לא נוכל לדעת אם זו שיטתו בכל מקום, אף בסוף משפט, דוגמת "השמר אחי אנכי" (בר' ד 9).⁸⁰

7.2 "היך כען" לתרגום "איכה"

גם בתרגום התיבה איכה ננקטות כמה שיטות, ואחת מהן היא "היך כען". מילית השאלה איך מתורגמת בדרכים שונות בתרגומי א"י: היך, איך, היכדין, איכדין וכד' (בת"א תמיד "איכדין"). הצורה המוארכת איכה נקריית בתורה חמש פעמים, כולן בספר דברים. בהיקרותה בשירת האזינו (דב' לב 30) התרגום מדרשי, והמילה לא תורגמה. בארבע ההיקריות האחרות, נמצא שלוש פעמים בשולי ת"נ הצירוף הייחודי "היך כען":

112. אִיכָה אוֹכֵל לְהוֹרִישׁם (ז 17) / היך כען ניכול למורוד יתהון (נ"א בת"נ: איי כדין/היכדין).

113. אִיכָה יַעֲבְדוּ הַגּוֹיִם הָאֵלֶּה אֶת אֱלֹהֵיהֶם (יב 30) / היך כען יפלחון אומייה האיליין ית טעוותהון (בגוף הטקסט: היך הוון פלחין).

114. אִיכָה נִדַּע אֶת הַדָּבָר אֲשֶׁר לֹא דָבָר ה' (יח 21) / היך כען נדע ית פתגמא די לא מלל יתיה ממרא דיי (נ"א בת"נ: אכדן/איכדין).

77. ושמא אין הביטוי "אנה כען" בבואה של "הא אנה" כי אם פרי היקש לתרגום צורות מוארכות בתחום הפועל (דוגמת קומה = "קום כען"; אלכה = "איזיל כען"). הכינוי אנכי נתפס כצורה ארוכה של המילה הרגילה אני, ולכן הוסיפו את המילית כען. דוגמה מובהקת לתופעה זו מובאת בסעיף הבא (איכה = "היך כען"). אולם הסבר זה מתאים פחות במקרה של "אנה כען" הואיל ואין המילה אנכי מורכבת מן אני + ה.

78. ברם, צירוף הכלאיים "הא אנה כען" לתרגום אנכי בא פעמיים בת"נ (דב' יא 26, לא 27).

79. למעט קטעי מדרש או פרפרזה, שבהם נמצא אנא. ראה בר' לח 25 (כ"י D או Cd), לא 39 (C).

80. במקרה זה אין כען בכ"י B.

המסקנה ברורה. "היך כען" הוא תרגום לתיבה איכה, וככל הנראה צירוף זה נוצר מתוך היקש לצורות המוארכות בתחום הפועל, דהיינו הציווי המוארך והעתיד המוארך שראינו לעיל: קומה = קום + הָ = קום כען; שובה = שוב + הָ = חזור כען; האזנה = האזן + הָ = אצת כען; אלכה = אלך + הָ = איזיל כען; נסעה = נסע + הָ = נטול כען; אעברה = אעבור + הָ = אעבר כען. המילית כען נתפסה כאקוויוולנט לסיומת הָ, ולכן איכה = איך + הָ = היך כען.

שיטה זו להבדיל באופן מלאכותי בין איך לאיכה לא נתקבלה בכל החוגים, ומכאן חילופי הנוסחאות בפסוקים הללו (אין עדויות מן הגניזה). בהיקרות הראשונה של איכה בתורה (דב' 12) בא איכדין בגוף ת"נ, והיך בשוליים. מסתבר מאוד שהנוסח המקורי של ת"נ היה "היך כען", אלא שהסופר השמיט את המילה כען משום שנראתה בעיניו משונה ומיותרת. ברם, כיוון שנתקל בביטוי "היך כען" בפעם השנייה, הוא הבין כי המילית כען מקורית היא, ומאז לא השמיטה. אם כן לפנינו דוגמה נוספת לעיקרון שהוזכר לעיל בסעיף 7.1.

8. "ווי כען עלי"

מילית הקריאה לצער בארמית, וי, נכתבת בכמה צורות בכתבי יד שונים: ווי, ואי, ואיי וכיו"ב, והיא מקבילה למילת אוי בעברית. פעמיים בתרגומי א"י מזדמן הביטוי "ווי כען עלי" בתוך קטעי מדרש:

115. מן בתר פתגמין¹ האילין מן דאיתכנשו כל מלכי ארעא ושילטוני מדינתא וסדרו קרבא לו קבל אברהם צדיקא ונפלו קדמוי וקטל מנהון ארבעא מלכין וחזר תשע משירין חשב אברם צדיקא בליביה ואמר ווי כען עלי דילמא דאיתקבלית אגר מצוותא בעלמא הדין ולית לי חולק לעלמא דאתי [וא] דילמא דייזלון אחיהון וקריביהון דקטיליא האילין הנפלו קדמיי ויהוון בכרכיהון ובמדינתהון ויצרפון עמהון לגיונין סגין ויתון עלי או דילמא דהות בידי מצוון קלילין בזימנא קדמייא הנפלו קודמוי ואיתקיימון עלי או דילמא דאישות² כח לי זכו בזימנא קודמייא הנפלו קודמוי או דילמ' לא ישתבח לי בזימנא תינייתא ויתחלל בי שם שמיא בגין כדין הוה פיתגם דינבו מן קר' ה' על אברם צדיקא למימר לא תידחל אברם (פתיחה לבראשית טו 1, FTV⁸¹; "ווי כען עלי" גם ב-FTP ות"נ; "ואיי כען עלי" ב-H; "ווי כען לי" בתמ").
116. כיוון דמטה קצה דמשה נבייא למתכנשה בשלם מן גו עלמא חשב משה בליביה ואמר ווי כען עלי דאנה מתכנש מן גו עלמא ולא אסהדית בבנוי דקיריס אין מסהד אנה בהון קדם בני נש דמייתין וטעמין כסא דמותה מייתין עמה וגזירתהון בטלן ברם אנה מסהד בהון קדם שמיא וקדם ארעא דלא מייתין (פתיחה לדברים לב 1, ת"נ).

81. תוספות בתוך סוגריים מרובעים הן תיקונים לשיבושים ודאיים, על פי האפרט במהדורת קליין (תרגומי הקטעים, עמ' 133–134).

ביטוי מיוחד זה אינו מתועד מחוץ לתרגומי א"י, והוא בבחינת תעלומה גדולה. נראה כי יסודו בביטוי העברי "אוי נא", המצוי כמה פעמים במקרא ובספרות חז"ל, לדוגמה: "אוי נא לי פי עִיפָה נִפְשִׁי לְהַדְגִּים" (יר' ד 31); "אוי נא לָנוּ פִי חֲטָאנוּ" (איכה ה 16);⁸² "אוי נא לה, אמרה רקת [=טבריה], כי אברה כלי חמדתה" (דברי הספד; בבלי, מגילה ו ע"א); "אוי נא לנו שעלינו נתקיים הפסוק הזה: 'מימינו בכסף שתינו'" (איכה רבה [בוכר] ה ד).⁸³ אולם לא ברור מה ההבדל בין "אוי לי/לנו" לבין "אוי נא לי/לנו". האם המילית נא מחזקת או מרככת את הנימה, או שמא מדובר בעניין של סגנון או דיאלקט?

אשר למילית היחס על, מצאתי כדוגמאות בפיוטים: "ווי עלי אמרת אורייתא" (על מות משה); "ווי ווי עלך [אבא]; "וויי עלך ננסא" (נזיפה לנבוכדנצר).⁸⁴ וכן במדרשים: "ווי על זיוך מקדשא" (איכה רבה פתיחתא כד), ועוד. הביטוי "ווי כען עלי" מתמיה, שכן אין הוא תרגום מילולי ל"אוי נא עלי", אלא מופיע בתוספות מדרשיות.⁸⁵ לשם מה הוסיפו המתרגמים את המילית כען בשני המדרשים – מילה שאינה מן הלשון החיה – ויצרו ביטוי שאין לו אח ורע בשאר הספרות היהודית? קשה לעמוד על תפקיד המילית כען בביטוי זה, אך לאור כל מה שראינו עד כה, קרוב לוודאי שהיא לא נכתבה לחינם, ויש הבדל בין "ווי לי/עלי" ובין "ווי כען עלי". ואם נעיין בהיקריות אחרות של התיבה ווי בקטעי מדרש בתרגומי א"י, נגלה את ההבדל בקל:

117. משה נחת מן ראש טורא מאנוי בזיעין וקטמה בראשה והווה בכי ואמ' ווי לי עליך אהרן אחי עמוד צלותהון דבני ישראל דהוית מכפר עליהון חד זמן בכל שנה (במ' כ 29, אחרי מות אהרן; שול"ת נ).

118. ווי לך בלעם רשיעא חסר דעתא (במ' כב 30, דברי האתון לבלעם; FTV, FTP).

119. ווי לחייביא די חייבו כד ייתי אלהא למתפרעא מנהון (במ' כד 23; FTP).

120. ווי להון לרשיעיא דמדכרין שמא קדיש' בגידופין (דב' לב 3; FTV).

דוגמה 117 היא הבעת צער וכאב של משה על אחיו שנפטר, וכמוהו הדוגמה מן הפיוט הנ"ל: "ווי עלי אמרת אורייתא" (על מות משה). דוגמאות 118–120 הן דברי איום לרשעים. בניגוד לאלה, בדוגמאות 115 ו-116 הביטוי "ווי כען עלי" פותח הרהורים של צדיקים, דברי דאגה וחשש.⁸⁶

82. בתרגום יונתן: "וי כען"; בתרגום איכה: "ווי (וי) ואי) לנא" – ללא "כען".

83. ראה גם מדרש איכה זוטא (בוכר) נוסח ב, א, ב: "שמע האיש [על חורבן הבית], מיד קרע את בגדיו, ותלש את שערו וצעק, ונתן אפר על ראשו ובכה ואמר אוי נא לי, אוי נא לי".

84. ראה יהלום וסוקולוף, עמ' 124, 132, 244.

85. ולכן הוא שונה מהביטויים "אנה כען", "היך כען", "למה כען", "מה כען", שהם תרגומים ללשון המקרא.

86. והשווה החומר המקביל במדרש עברי. יש לשים לב שהמילה אוי אינה מופיעה בכל הקטע:

ד. מקור השימושים השונים של "כען"

תיארתי לעיל בפירוט רב את השימושים המגוונים של המילית **כען** בתרגומי א"י. ראינו כי היא המקבילה הארמית למילית **נא**, ומשמשת בעיקר כמילית בקשה, הצעה או זירוז, לעתים כמילית הצגה לעורר תשומת לב, ובמקרים בודדים לציון תוצאה לוגית. בביטויים מסוימים היא משמשת לחיזוק או לבידול פורמלי. האם יש מקור משותף לכל השימושים הללו? מסתבר שכולם נבעו משימושי המילה **עתה**.

כאמור המשמעות המקורית של **כען** היא 'עתה'. אמנם נהוג לראות במילה **עתה** מילית זמן, אך למעשה יש לה שימושים נוספים. לעתים תכופות **ועתה** היא מילת פתיחה לנושא חדש, כגון הצעה, זירוז, או בקשה, או הצגת מסקנה ממה שנאמר קודם לכן (מילה לציון תוצאה לוגית). למשל:

א. פתיחה להצעה: **"וְעַתָּה יֵרָא פְּרָעָה אִישׁ נְבוֹן וְחָכָם וְיִשְׁתִּיחוּ עַל אֶרֶץ מִצְרַיִם"** (בר' מא 33).

ב. פתיחה לזירוז: **"וְעַתָּה בְּנֵי שָׁמַע בְּקִלִּי וְקוּם בְּרַח לָךְ אֶל לְבָן אַחִי תִרְנָה"** (בר' כז 43).

ג. פתיחה לבקשה: **"וְעַתָּה שָׂא נָא לִפְשַׁע עֲבָדֵי אֱלֹהֵי אֲבִיךָ"** (בר' נ 17).

ד. פתיחה למסקנה: **"וַיִּשְׁלַחֲנִי אֱלֹהִים לִפְנֵיכֶם לְשׁוֹם לָכֶם שְׁאָרִית בְּאֶרֶץ וְלִהְיוֹת לָכֶם לְפִלִּיטָה גְדֹלָה: וְעַתָּה לֹא אַתֶּם שְׁלַחְתֶּם אֹתִי הִנֵּה כִי הָאֱלֹהִים וַיִּשְׁמַנִּי לְאָב לְפָרְעָה וּלְאֶדוֹן לְכָל בֵּיתוֹ וּמִשָּׁל בְּכָל אֶרֶץ מִצְרַיִם"** (בר' מה 7–8).

אף בארמית המקרא משמשת **כען** לא רק כמילית זמן טהורה אלא גם כמילית הפותחת הצעה או בקשה: **"וּכְעַן הֵן עַל מַלְכָּא טַב"** (עז' ה 17); **"כְּעַן מַלְכָּא תִקֵּים אֶסְרָא וְתִרְשָׁם כְּתָבָא"** (דנ' ו 9).

שימוש כזה במילים (ו) **עתה** או (ו) **עכשיו** רווח מאוד גם בשפות אחרות ומודרניות, בהן האנגלית והעברית המדוברת בת ימינו. ולעכשיו עוד שני שימושים שכיחים בלשון הדיבור: למשוך את תשומת לבו של השומע למה שייאמר (מילית הצגה), ולהדגיש את הנאמר (מילית חיזוק).

נמצא שכמעט כל השימושים של **כען** (סעיפים 1 עד 6 בחלק ג לעיל) מקורם בשימושי התיבה **עתה**. אשר לשימושה לבידול פורמלי, כבר הצעתי הסברים ליצירת הביטויים "היך כען" ו"אנה כען", הראשון מתוך היקש פנימי והשני מעין פרפרזה ל"הא אנה" – **כען** כאקוויוולנט למילית ההצגה **הא**. ועכשיו מוסברת עוד תופעה שכבר הוזכרה לא פעם, שהמילית **כען** אינה מופיעה בסוף משפט אלא כמעט תמיד בראשו – כדרכה של המילה **עתה**, המשמשת מילית פתיחה להצעה, זירוז, בקשה,

"לפי שהיה אברהם מתפחד ואומר: תאמר אותן המלכים שהרגתי שבניהם מכנסין אוכלוסין ובאין ועושין עימי מלחמה [...] רבנין אמ' לפי שהיה אברהם מתפחד ואומר: ירדתי לכבשן האש וניצלתי, לריעבון ולמלחמה וניצלתי, תאמר שקיבלתי שכרי בעולם הזה ואין לי כלום לעתיד לבוא" (בראשית רבה מד, ד [מהדרת תיאודור–אלבק, עמ' 427–428]).

מסקנה, משיכת תשומת לב וכיו"ב.⁸⁷ וכיוון שאלו השימושים העיקריים גם של המילה נא במקרא, מובן מאיליו ש**כען** היא תרגומה הקבוע.

לסיכום, אלו עיקרי התפקידים של המילה **עתה** וגלגוליהם בתרגומי א"י:

- א. מילית זמן ('כעת') < **כדון**, **כדו**.
- ב. מילית פתיחה להצעה, זירוז, בקשה, מסקנה, הצגה וכו' (קרוב מאוד לתפקידי **נא**) < **כען**.
- ג. מילית חיזוק < **כען**.

ה. "כען", "כדו" ו"כדון" בתרגומים מאוחרים

להשלמת התמונה נסקור בקצרה את המצב בתרגומים מאוחרים: תמ"י ותרגומי הכתובים.⁸⁸ החיבורים הללו נכתבו בלשון המכונה "ארמית יהודית ספרותית מאוחרת", אולם לשונם אינה עשויה מקשה אחת. אם בודקים את תפוצתן ושימושיהן של המילים **כען** ו**כדון**), רואים בבירור כי התרגומים מתחלקים לשתי קבוצות: חמש מגילות מזה⁸⁹ ותהלים, איוב, דברי הימים ותמ"י מזה.

קבוצה א

	כען = עתה	כען = נא	כדו = עתה	כדון = עתה
תרגום שיר השירים	7	0	⁸⁹ 0	0
תרגום רות	5	2	0	0
תרגום איכה	1	1	0	0
תרגום קהלת	2	2	0	0
תרגום ראשון לאסתר	7	0	2	⁹⁰ 0
תרגום שני לאסתר	12	0	1	0

87. **עתה** מזדמנת בסוף משפט רק כשהיא משמשת מילית זמן, כגון "עד עתה". אבל כאמור משמעות זו היא נחלתה של המילית **כען** רק בת"א ות"י, ולא בתרגומי א"י.

88. הוצאתי מן הדיון את תרגום משלי המיוחד, אשר לשונו קרובה לסורית ועומדת בפני עצמה, ואת תוספתות התרגום לנביאים, שהן ערב רב של טקסטים מגוונים הכתובים בדיאלקטים שונים.

89. עם זאת יש לציין כי לשונו של התרגום השני לאסתר משקפת דיאלקט מיוחד.

90. מתוך בדיקת כ־45 כתבי יד מצאתי ארבעה כתבי יד שבהם מקרה אחד בלבד של **כדו** בהוראת 'עתה' (שיר השירים ב 12). לדעתי ארבעת כתבי היד הללו שייכים למסורת מאוחרת ומעובדת של התרגום. עוד כתב יד אחד, משונה ומעובד ביותר, מציע שתי גרסאות שם: **כְּדִון**. כל שאר עדי הנוסח, לרבות קטע מגניזת קהיר, גורסים פה אחד **כען** באותו מקום, ואין ספק שזו הגרסה המקורית. ברצוני להרחיב את העניין במקום אחר.

91. בכתב יד אחד מזדמן הביטוי "דעד כדון" פעם אחת באסתר ה 14. אולם לאור עדי נוסח אחרים ועדות פנימית של אותו כתב יד מסתבר שהנוסח המקורי היה "דעד כדו".

קבוצה ב

כדון	כדו	כען	
23	0	1	תרגום תהלים (כ"י פריז 110)
40	0	2	תרגום איוב (כ"י ורצלב 1106)
54	0	0	תרגום דברי הימים
216	1	14	התרגום המיוחס ליונתן לתורה

בתרגומי חמש המגילות **כען** משמשת בעיקר בהוראת 'עתה': "כען", "וכען", "עד כען".⁹² בתרגום רות היא משמשת פעמיים תרגום מילולי לנא, בביטויים "אלכה נא", "אלקטה נא". גם במגילת איכה באה נא פעמיים, אך רק הביטוי "שמעו נא" מתורגם "שמעו כען", ואילו הביטוי "אוי נא" מתורגם "ווי" בלבד, ולא "ווי כען". בתרגום קהלת באה **כען** פעם אחת כנגד נא במקרא, ופעם אחרת בתוספת מדרשית, ללא הקבלה במקור: "אקום כען ואעביד מנהון צדקתא ואחדי בעלמא הדין עם בני אנשא ולעלמא דאתי עם צדיקא" (תוספת בתוך התרגום לקהלת ד 8). המילית **כען** מורה על כוונת הדובר,⁹³ כמו נא העברית. המילה כדו במשמעות 'עתה' מצויה שלוש פעמים בלבד בשני התרגומים לאסתר, ואילו כדון אינה משמשת כלל ועיקר.⁹⁴ אפשר לסכם ולקבוע כי בשימושי המילים **כען** וכדון תרגומי חמש המגילות ממשיכים פחות או יותר בדרכו של ת"א. לעומת זאת בקבוצה השנייה המצב הפוך לחלוטין: **כדון** היא התרגום הקבוע הן של **עתה** הן של נא, וספק אם המילה **כען** שימשה בלשונם.⁹⁵ למשל:

121. וְעַתָּה נִלְכָּה נָא דְרָךְ שְׁלִשֶׁת יָמִים בְּמִדְבָּר (שמ' ג 18) / וכדון נזיל כדון מהלך תלתא יומין במדברא.

92. בתרגום רות "העוד לי בנים" מתורגם "העוד **כען** אית לי וולדין" במרבית כתבי היד, אך ברור כי הנוסח הנכון הוא "העוד **כען**".

93. ראה סעיף 3 לעיל, דוגמאות 41 ו-42.

94. המילה **כדו** במשמעות 'כאשר' (=כד) מזדמנת זעיר שם זעיר שם בתרגומים לשיר השירים, קהלת, איכה ואסתר (הראשון). בתרגום איכה צירוף מיוחד שחוזר שלוש פעמים בכתבי היד המערביים: "עד כדו ד" + פועל בעתיד". בכתבי יד אחדים נמצאת צורת **כדון** בצירוף, ונראה כי היא בבחינת שיבוש. בכתבי היד התימניים המילה **כדו** איננה מופיעה. לדוגמה: "עד יִשְׁקִיף וַיֵּרָא ה' מִשְׁמִי" (ג 50) – "עד **כדו** דיסתכי ויחזי" (נוסח מערב); "עד דיסתכי ויחזי" (נוסח תימן).

95. שלוש ההיקרויות הבודדות של **כען** בתרגומי תהלים ואיוב (בתרגום נא או עתה) נבעו ככל הנראה משגרת המעתיקים המורגלים בלשון ת"א. וסביר שגם מעט המקרים בתמ", רובם ככולם, אינם אלא פרי השפעת ת"א או המקור הארץ-ישראלי (כגון הביטוי "למא כען", שנקרה פעם אחת). יש לזכור כי רק כתב יד אחד של התרגום שרר עד ימינו, והוא כתב יד מאוחר ומשובש מאוד מהמאה השש-עשרה.

- J. J. Alarcón Sainz, *Edición crítica del Targum de Lamentaciones = תרגום איכה según la tradición textual occidental*, Ph.D. Dissertation, Universidad Complutense de Madrid, 1991; A. Van der Heide, *The Yemenite Tradition of the Targum of Lamentations*, Leiden 1981
- R. Le Déaut and J. Robert, *Targum des Chroniques = תרגום דברי הימים* (Cod. Vat. Urb. Ebr. 1), II, Rome 1971
digi.vatlib.it/view/MSS_Neofiti.1 = תרגום נאופיטי
- P. S. Knobel, *Targum Qoheleth: A Linguistic and Exegetical Inquiry*, Ph.D. Dissertation, Yale University, 1976
- B. Grossfeld, *The First Targum to Esther According to the MS. Paris Hebrew 110 of the Bibliothèque Nationale*, New York 1983
- תרגום רות = א' אבודרהם, "תרגום רות הארמי על-פי מסורת תימן: מהדורה מדעית ועיונים בענפי המסירה", עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשע"ב
- C. A. Fontela, *El Targum al Cantar de los Cantares = תרגום שיר השירים (edición crítica)*, Ph.D. Dissertation, Universidad Complutense de Madrid 1987
- B. Grossfeld, *The Targum Sheni to the Book of Esther: A Critical Edition Based on MS. Sassoon 282 with Critical Apparatus*, New York 1994
- תרגום תהלים ראה כ"י פריז 110
- CAL = cal1.cn.huc.edu

ספרות המחקר

- בלאו = י' בלאו, "הערבית היהודית: קווים כלליים וייחודיים", תעודה א (תש"ם), עמ' 185–192
- E. A. Bar-Asher Siegal, "The Epistolary Terms k^t , k^{nt} in Official Aramaic, the Feminine Endings in Aramaic Dialects and Other Dialectal Features in the History of Aramaic", *Ancient Near Eastern Studies* 48 (2011), pp. 199–231
- D. M. Golomb, *A Grammar of Targum Neofiti*, Chico 1985 = גולומב
- H. Dallaire, *The Syntax of Volitives in Biblical Hebrew and Amarna = דאלר Canaanite Prose*, Winona Lake 2014
- G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*, = דלמן Leipzig 1905
- B. K. Waltke and M. O'Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, Winona Lake 1990

- טל, בירורים = א' טל, "בירורים בארמית של ארץ-ישראל: כינויי הרמז", לשוננו מד (תש"ם), עמ' 43–65
- טל, המקור = א' טל, "המקור לצורותיו ברובדי הארמית היהודית בארץ ישראל", מחקרי לשון: מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בראשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 201–218
- טל, לשון = א' טל (רוזנטל), לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל ניבי הארמית, תל אביב תשל"ה
- A. Tal, "Ms. Neophyti 1: The Palestinian Targum to the = נאופיטי Pentateuch – Observations on the Artistry of a Scribe", *Israel Oriental Studies* 4 (1974), pp. 31–43
- טל, רבדים = א' טל, "רבדים בארמית היהודית של ארץ-ישראל: הנו"ן המוספת כאמת מידה", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 165–184
- B. Christiansen, "A Linguistic Analysis of the Biblical Hebrew = כריסטיאנסן Particle *nāṣ*: A Test Case", *Vetus Testamentum* 59 (2009), pp. 379–393
- S. Lund and J. Foster, *Variant Versions of Targumic Traditions = לונר ופוסטר within Codex Neofiti I*, Missoula 1977
- M. McNamara, "The Colophon to Codex Neofiti 1", *Journal = מקנאמארה for the Study of the Pseudepigrapha* 19 (1999), 147–157
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic = סוקולוף, מילון of the Byzantine Period*², Ramat Gan 2002
- פוזן = ר"ב פוזן, העקיבות התרגומית בתרגום אונקלוס, ירושלים תשס"ד
- S. E. Fassberg, *A Grammar of the Palestinian Targum = פסברג, דקדוק Fragments from the Cairo Genizah*, Atlanta 1990
- פסברג, סוגיות = ש' פסברג, סוגיות בתחביר המקרא, ירושלים תשנ"ד
- פרי = י' פרי, "תורת הצורות של הארמית הגלילית על פי שרידי התרגום הארצישראלי מן הגניזה", עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תשל"ז
- קאופמן, המיוחס ליונתן = ש"א קאופמן, "התרגום המיוחס ליונתן והארמית היהודית הספרותית המאוחרת", עיוני מקרא ופרשנות, ג (ספר זיכרון למשה גושן-גוטשטיין), בעריכת מ' בראשר ואחרים, רמת גן תשנ"ג, עמ' 363–382
- S. A. Kaufman, "Of Beginnings, Ends and Computers = קאופמן, התחלה וסוף in Targumic Studies", *To Touch the Text: Biblical and Related Studies in Honor of Joseph A. Fitzmyer*, ed. M. P. Horgan and P. J. Kobelski, New York 1989, pp. 52–66
- S. A. Kaufman and Y. Maori, "The Targumim to Exodus = קאופמן ומאורי 20: Reconstructing the Palestinian Targum", *Textus* 16 (1991), pp. 13–78
- קומלוש = י' קומלוש, "תרגומים ארמיים-יהודיים", תרגומי המקרא: פרקי מבוא, בעריכת ח' רבין, ירושלים תשמ"ד, עמ' 5–44

E. M. Cook, *Rewriting the Bible: The Text and Language of the Pseudo-Jonathan Targum*, Ph.D. Dissertation, University of California, 1986

E. M. Cook, "The 'Kaufman Effect' in the *Pseudo-Jonathan Targum*", *Aramaic Studies* 4,2 (2006), pp. 123–132
קימרון = א' קימרון, ארמית מקראית², ירושלים תשס"ג

Summaries

Hsin-Chih Perng

Uses of the Particle כען in Palestinian Jewish Aramaic Targumim

The particle כען has traditionally been understood as a temporal adverb (=‘now’) in all Aramaic dialects. Based on an exhaustive study of the available, relevant sources, this paper shows that this is probably not the case for the Palestinian Jewish Aramaic targumim, where כדון is the temporal adverb for ‘now’, and the particle כען is used in diverse ways. It is the counterpart of the Hebrew particle נא, but is also added in many places, where there is no נא in the Hebrew text, to express nuances of entreaty, politeness, suggestion, urge, or intention, often corresponding to the paragogic ה of the long imperative and cohortative forms. In other instances it may serve to draw attention, intensify the tone, or point out a logical conclusion. In some targumic circles, the phrase אנה כען is the equivalent of the Hebrew pronoun אנכי (as opposed to אני), and היך כען the equivalent of the Hebrew form איכה (as distinct from איך). The particle כען is thus employed as a means of formal, artificial distinction between synonymous Hebrew forms. Except for this last targumic technique, all the other uses of כען have their source in the various uses of the Hebrew word עתה, which is much more than a temporal adverb.

These findings, when compared with the usage in late Jewish Aramaic targumim, show that several uses of כען are unique to Palestinian Jewish targumim. The distribution and uses of כען, כדו, and כדון in Aramaic texts enable us to distinguish between dialects and understand textual relationships, and assist us in undertaking textual criticism.